

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

XƏZƏR UNİVERSİTETİ

TƏBİƏT ELMLƏRİ, SƏNƏT VƏ TEXNOLOGİYA YÜKSƏK TƏHSİL FAKÜLTƏSİ

İstiqamətin şifri və adı

060209 - Psixologiya

İxtisaslaşmanın adı

Klinik psixologiya

Psixologiya departamentinin magistrantı

Zülqaydə Mollayeva Fərman qızının

Magistr dərəcəsi almaq üçün

POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ ƏHALİ ARASINDA YARANMIŞ PSIXOLOJİ

PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI

mövzusunda

DİSSERTASIYA İŞİ

Elmi rəhbər:

Dos. Ləman Verdiyeva

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL.MÜHARİBƏ SOSIAL-PSIXOLOJİ HADİSƏ KİMİ	
1.1. Müharibənin psixoloji determinantları.....	7
1.2. Müharibə sindromunun təzahürlərinin dinamikası:struktur-funksional baxış.....	14
1.3. Birinci Qarabağ Müharibəsi - Azərbaycanca qarşı təcavüzkarlıq siyasəti: etnik təmizləmə.....	24
II FƏSİL.MÜHARİBƏNİN İNSAN HƏYATINDA ROLU.....	32
2.1. Müharibə travmasının insan psixologiyasına olan təsirinə postmüharibə dövründə baxış.....	32
2.2."Müharibə hədiyyəsi" və ya insan ruhunun sınağı.....	40
2.3.İkinci Qarabağ Müharibəsi-Böyük Qələbə.....	46
III FƏSİL. POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ ƏHALİ ARASINDA YARANMIŞ PSIXOLOJİ PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASININ TƏDQIQI.....	55
3.1.Tədqiqatın təşkili və keçirilməsi.....	55
3.2.Alınan nəticələr və onların təhlili.....	56
NƏTİCƏ.....	67
İSTUFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	70
ƏLAVƏLƏR	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müharibə sosial həyatın ifrat hadisəsi, cəmiyyətin böyük faciəsi, insan həyatının mənəvi-mədəni sferasının hadisəsidir. Müharibə konkret tarixi ilkin şərtləri, şəraiti, inkişafının real başlanğıcları və hüdudları, sosial praktikada, sivilizasiya prosesində funksiyaları olan bir hadisədir. Müharibə ictimai-siyasi hadisə kimi tarixən keçici xarakter daşısa da, buna baxmayaraq, bəşəriyyətin (dövlətçiliyə keçmiş xalqların) tarixinin bütün dövrü müharibə fenomeni ilə bağlıdır. Müharibə universal, çoxşaxəli bir hadisədir. Bu, xüsusi bir fenomendir: sosial, mədəni və psixoloji. Müharibə təkcə insan cəmiyyətinin inkişafını müşayiət etmir, müharibə cəmiyyətin həyatına inteqrasiya olunur. Müharibənin səbəbləri, məqsədləri, motivləri, hərbi əməliyyatların gedişi, hərbi problemlərin həlli üsulları və s. ilə bağlı olan hər şey sosial reallığın özündə dəyişikliklərlə bağlıdır.

Müharibənin cəmiyyətdəki məqsədləri, funksiyaları və əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir. Müharibənin instrumental xarakteri eyni zamanda fiziki və mənəvi ziyan vuran birbaşa zorakılıq forması kimi əsaslandırılır.

İnsanın müharibəyə - onun təhlükələrinə və çətinliklərinə, həyat dəyərlərinin və prioritetlərinin fərqli miqyasına öyrəşməsi asan deyil. Yeni mühitə uyğunlaşma köhnə şüur və davranış stereotiplərini qırmağı tələb edir, onsuz ekstremal şəraitdə, həyat və ölüm astanasında sağ qalmaq mümkün deyil. Amma müharibənin şahidi olmuş insanların sakit, dinc həyata qayıtması asan deyil. Psixikanın yenidən qurulmasının əks prosesi eyni dərəcədə ağırlı şəkildə və bəzən uzun illər davam edir. Müharibə faktorlarının insan psixikasına təsir dairəsi son dərəcə genişdir. O, psixoloji hadisələrin müxtəlif spektrini əhatə edir: açıq-aydın patoloji formalardan tutmuş zahiri incə, zamanla gecikmiş reaksiyalara qədər.

Təəssüf ki, bəşəriyyət yeni əsrə və yeni minilliyə əbədi sülh və ümumbəşəri dəyərlərin təntənəsi ideyası ilə deyil, yeni nifrət, zorakılıq və müharibə dalğası ilə qədəm qoyur. İntellektual baxımdan müharibəyə, onun insanların həyatında və dünya tarixindəki yeri və roluna dərin və real baxış getdikcə daha çox zərurətə çevrilir. Tarixboyu müharibələr olub. Bu, danılmaz faktdır. Müharibələr özü ilə ölüm və fəlakətlər gətirir. Müharibə nəticəsində hər 102 saniyədə bir nəfər həyatını itirir.

Müharibənin təsiri - birbaşa və dolayı - insan varlığının bütün sahələrinə yayılır. Azərbaycanda I Qarabağ və II Qarabağ müharibələrinin posttravmatik nəticələrinin aradan qaldırılması üçün bu sahədə tədqiqatların aparılması vacibdir. Azərbaycanda postmüharibə dövründə əhalinin psixoloji vəziyyətinin dəyərləndirilməsinə dair araşdırma və tədqiqatların kifayət qədər olmaması psixoloji xidmət sahəsində ləngimələrə səbəb olur. Bu araşdırma Azərbaycanda müharibə travması almış əhalinin psixoloji vəziyyətinə dair əldə ediləcək

məlumatların gələcəkdə bu sahədə psixoloji xidmətin təşkil olunmasına töhvə verəcəyi düşünülməkdədir.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi: Bəşəriyyət üçün ən vacib olan müharibə travması haqqında bir sıra nəzəri və tədqiqat işləri mövcuddur. Azərbaycanlı tədqiqatçılardan psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor Şəfiyeva E. İ. “Hərbi psixologiya”, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Dövlət Müdafiəsini İdarəetmə akademik kursunun rəisi polkovnik İsmayılov R.M. “Hərbi psixologiya və pedaqogika” və başqaları müharibə travmasının tədqiqi sahəsində, xarici tədqiqatçılardan Коробчевский Д. А. “Психология войны”, Коробиевский Д. Л. “Психология войны”, Allport G.W “The relegion of the post-war collage student” bir sıra işlər görmüşlər.

Mövzu ilə bağlı bir sıra diaqnostik protokollarda, elmi jurnallarda, internet resurslarında, faydalı məlumatlar yer almışdır. “Posttravmatik stress pozuntusunun diaqnostika və müalicəsi üzrə klinik protokol”, Journal of Education and Training Studies və s.

Tədqiqatın obyektı: Tədqiqatın obyektini münaqişənin təsirinə məruz qalmış 18-62 yaşlı mülki əhali təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti: Tədqiqatın predmeti postmüharibə dövründə əhali arasında yaranmış psixoloji problemlər və onların aradan qaldırılmasının tədqiqidir.

Tədqiqatın fərziyyəsi:

Əsas fərziyyə:

-Postmüharibə dövründə əhalinin aldığı travma dərəcəsi ilə digər psixoloji problemlər (somatizasiya, obsessiv kompulsiv, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, depressiya, təşviş pozuntusu, fobiya təşviş, paranoid düşüncə, psixotizm) arasında əlaqə vardır.

Köməkçi fərziyyə:

-Postmüharibə dövründə əhalidə yaranmış psixoloji problemlər qadınlarda kişilərə nisbətən daha çox özünü göstərir.

- Əhalinin müharibə bölgəsinə yaxın və ya uzaq olması ilə postmüharibə dövründə əhalidə yaranmış psixo-sosial travmalar arasında əlaqə vardır.

Tədqiqatın məqsədi:

1. Müharibənin sosial-psixoloji hadisə olaraq araşdırılması.
2. Müharibə sindromunun sosial quruluşunu tədqiq etmək.
3. Postmüharibə dövründə əhali arasında yaranmış psixo-sosial problemlər və onların aradan qaldırılması yollarının tədqiqi.

Tədqiqatın vəzifələri:

-Müharibənin psixoloji təsirlərini araşdırmaq

-Müharibə sindromunun postmüharibə dövründə təzahürlərini tədqiq etmək

-II Qarabağ müharibəsində travmaya məruz qalmış əhalinin postmüharibə dövründə psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək

-Postmüharibə dövründə əhalinin aldığı psixososial travmaların aradan qaldırması üçün təkliflər irəli sürmək

Tədqiqatın metodoloji əsasları və metodları: Tədqiqat zamanı məlumatların toplanması məqsədi ilə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində olan müxtəlif elmi mənbələrdən elmi ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqat prosesinin həyata keçirilməsində Brewin C. R. "Travma Skrining Anketi" dən, Melek Kerimova, Nermin Osmanlı "Qısa Simptom Envanteri"dən, bundan əlavə demoqrafik göstəricilərdən ibarət anket sorğusundan istifadə ediləcəkdir. Demoqrafik göstəricilərdən ibarət anket iştirakçıların yaşı, təhsil səviyyəsi, işləyir ya yox, müharibə gedən əraziyə yaxın və ya uzaq olması, müharibədə iştirak edən yaxınının olub olmaması kimi demoqrafik məlumatları toplamaq məqsədi daşıyan suallardan ibarət olacaqdır. "Travma Skrining Anketi" 2002-ci ildə Brewin, C. R., Rose, S., Andrews, B., Green, J., Tata, P., McEvedy, C., Turner, S., və Foa, E. B tərəfindən hazırlanmışdır. Bu anket 10 ifadə və müvafiq olaraq "bəli, ötən həftə ərzində ən azı iki dəfə" və "xeyr" olmaqla, 2 cavab variantından ibarətdir. "Qısa Simptom Envanteri" Derogatis tərəfindən hazırlanmış, 2016-cı ildə Mələk Kərimova və Nərimin Osmanlı tərəfindən Azərbaycana uyğunlaşdırılmışdır. Bu test 53 ifadə və müvafiq olaraq "heç", "çox az", "orta səviyyədə", "olduqca çox", "lap çox" olmaqla, 5 cavab variantından ibarətdir. Qeyd olunan metodlar onlayn formada keçiriləcək.

Tədqiqatın aprobeasiyası: Tədqiqat işi Tərtər, Bərdə, Tovuz və Gəncə sakinləri arasında Google Forms vasitəsilə keçirilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: onun məqsəd və vəzifələri ilə müəyyən olunur və problemin qoyuluşunda özünü göstərir. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində mühüm nəzəri əhəmiyyətə malik olan bir sıra yeni müddəalar, nəticələr və təkliflər, aktual məsələlərin yeni həlli qaydası təklif edilir: -Müharibə zamanı nevrotik pozuntuların əvvəllər onlara meyli olmayan insanlarda da tez-tez müşahidə edildiyi aşkar edilmişdir. Əhalidə psixi reaksiyalar nəticəsində yaranan pozuntular üstünlük təşkil etdiyi müəyyən edilmişdir.

-Son vaxtlar posttravmatik stress pozuntusu sindrom kimi təsvir edilir və bir sıra xəstəliklərin təsnifatında ayrıca psixodiaqnostik kateqoriya kimi qəbul edilir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat materiallarından postmüharibə dövründə əhali arasında yaranmış psixoloji problemlər üzrə mühazirələrin gedişində, xüsusi kurslarda, sosial psixologiya ixtisasında təhsil alan tələbələr tərəfindən faydalı mənbə olaraq istifadə oluna bilər. Əhalinin müharibədən

sonrakı dövrdə psixi sağlamlığını təmin etmək üçün əldə olunmuş materiallardan istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin strukturu: Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

I FƏSİL.MÜHARİBƏ SOSIAL-PSIXOLOJİ HADİSƏ KİMİ

1.1.Müharibənin psixoloji determinantları

Müharibənin elmi obrazının qurulmasında ən mühüm məqam onun psixoloji xarakterinin tanınmasıdır. Müharibə psixologiyasını bir-biri ilə əlaqəli dörd komponentin dəsti kimi nəzərdən keçirək. Müharibə psixologiyasının ilk komponenti psixoloji qətiyyətlə müharibənin “münaqişə” sistemi kimi immanent (bir şeyin və ya hadisənin daxilən öz təbiətinə xas olan) məzmununun birləşməsidir. Müharibə psixologiyasının ikinci komponenti onun psixoloji reallığıdır, yəni müharibənin konkret şəraitində özünü göstərən psixoloji hadisələrin məcmusudur. Müharibə psixologiyasının üçüncü komponentinə müharibə və döyüş praktikasında həyata keçirilən psixoloji biliklər, xüsusən də hərbi psixoloji sənət və qoşunların döyüş əməliyyatlarına psixoloji dəstək sistemi daxildir. Müharibənin dördüncü komponenti, psixoloji qətiyyət, funksiyalar, qanunauyğunluqlar, müharibənin fenomenologiyası və bu biliklərin döyüş təcrübəsinə tətbiqi qaydaları haqqında elmi biliklərin məcmusudur.

Müharibə psixologiyasının sosial hadisə kimi öyrənilməsi aşağıdakı hadisələri nəzərdə tutur:

- müharibənin psixoloji təbiəti;
- müharibə və sülh nisbəti;
- müharibənin psixoloji mahiyyəti və iştirakçıların şəxsi və sosial ölçülərində onun funksiyaları;
- müharibələrin təsnifatının psixoloji əsaslarını;
- irimiqyaslı və yerli hərbi hadisələrin psixoloji xüsusiyyətləri;
- müharibənin strukturunda psixoloji komponentlərin yeri və rolu
- müharibənin psixoloji fenomenologiyası (sosial münasibət və motivasiya, ordu ilə xalqın psixoloji birliyi, qəhrəmanlıq davranışı və sosial sapmalar , düşmənə, yerli əhaliyə qarşı patoloji qəddarlıq və s.), hərbi sahə həyatının psixologiyası;
- müharibənin fərdi və sosial qruplara təsiri və insanların müharibəyə əks təsiri;
- cəmiyyətin və ordunun etno-psixoloji xüsusiyyətlərinin hərbi əməliyyatların gedişinə təsiri;
- müharibənin mülki əhaliyə psixoloji təsirinin xüsusiyyətləri;
- müharibənin (qələbə və ya məğlubiyyətin) xalq və ordu üçün nəticələrinin psixoloji xüsusiyyətləri;
- müharibənin psixoloji qanunları.

Müharibələrin müxtəlif növləri var: vətəndaş müharibəsi, diplomatik müharibə, qisas uğrunda müharibə, gediş və ya hücum müharibəsi, soyuq müharibə, nüvə müharibəsi, bioloji müharibə, kimyəvi müharibə, ticarət və ya iqtisadi müharibə, dağıdıcı, casusluq və ya partizan müharibəsi, psixoloji və ya təbliğat müharibəsi, azadlıq müharibəsi və s.

Müharibə fenomeninin sosial-psixoloji tədqiqi müharibənin xüsusi ictimai-siyasi hadisə kimi mahiyyətini, müharibə və onun genezisini, bir sıra sivil hadisələrdə müharibənin yeri və onun rolunu əhatə edir. Buna görə də müasir müharibə fəlsəfəsinin qurulması vəzifəsi son dərəcə aktual görünür. Belə bir söz var: “Müharibə insanların şüurunda başlayır”. Müharibələrə səbəb olan şəraiti təcrid etmək cəhdləri qədim dövrlərə gedib çıxır. Müharibənin səbəblərini müəyyən etməyə həsr olunmuş elmi yazılarda görkəmli elm insanlarının hər biri tarixi dövrlərin və xalqların öz izlərini qoyublar. Onların fikirləri fərqli, çox vaxt ziddiyyətli, lakin maraqlı və ibrətamizdir. Silahlı qarşıdurmanın səbəbini aşkar etmək cəhdlərini ehtiva edən fərziyyələrin, ideyaların, konsepsiyaların müqayisəsi, qruplaşdırılması, təsnifatı müharibənin mahiyyətini izah etmək üçün ən azı beş az və ya çox formalaşmış yanaşmanı ayırmağa imkan verir. Bunlara şərti olaraq biotik, antropogen, sivilizasiya, qruplaşma, qruplararası kimi təyin edilə bilən yanaşmalar daxildir. Bu yanaşmalar arasında aydın sərhədlər yoxdur. Üstəlik, eyni alimlər çox vaxt müharibənin səbəblərini müxtəlif qətiyyət qruplarına aid olan şəraitlə izah edirdilər.

1. Biotik yanaşmanın tərəfdarları müharibələrin səbəblərini təbii seçmə mexanizmlərinin fəaliyyətində görürlər ki, bu da həm makro, həm də mikro aləmdə, həm də onların həddlərində yaşamaq və yaşamaq uğrunda mübarizəni canlı orqanizmlərin universal mülkiyyətinə çevirir.

K. Lorenzin fikrincə isə aqressiya instinktiv xarakter daşıyır və tətikləyici stimulların təsiri altında toplanma və “partlayış” qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur. Üstəlik, canlı orqanizmdə aqressiyanın qarşısını almaq üçün genetik proqramlar yoxdur ki, bu da aqressivliyin spontan təzahürünə şərait yaradır - bir növ döyüş instinkti. Məhz canlı orqanizmlərin instinktiv aqressivliyi üçün təbii “tormoz” olmadıqda göstərilən yanaşmanın tərəfdarları heyvanlar aləmində baş verən zorakılığın səbəbini görürlər (Майерс, 1999, s. 123).

Beləliklə, canlı orqanizm varlıq mübarizəsində sağ qalmaq üçün oxşar və fərqli orqanizmlərlə barışmaz müharibə aparmalıdır. Bununla belə, bu mübarizə müxtəlif səviyyələrdə aparılır və mütləq rəqiblərin məhvi ilə əlaqəli deyil. Əksər hallarda, yaşamaq üçün daha çox uyğunlaşan növlərin təbii seçilməsi prosesində baş verir. Üstəlik, heyvanlar aləmində, bir qayda olaraq, öz növünün məhv edilməsi təbii qadağan edilmiş proqramlar tərəfindən əngəllənir.

2. Antropoloji yanaşmanın mahiyyəti qardaş qırğını xislətinin daha çox insan nəslinin nümayəndələrinə bəxş edilməsindən ibarətdir. Onun tərəfdarlarının fikrincə, insan təbiətə aqressiv, döyüşkən, davakardır. Guya o, bu xisləti heyvani əcdadlarından miras alıb, lakin zorakılığın miqyasına və qəddarlığına, eləcə də “öz növünə” diqqət yetirməsinə görə onları üstələyib.

Dünyanın ən böyük psixoloqları Z. Freyd və K. Yunq açıq-aşkar antropoloji mövqeyə sadıq qaldılar. Freyd aqressivliyi psixoloji “bulaqları” insan varlığının istiqamətini və mənasını müəyyən edən əsas instinktlərdən biri hesab edirdi. Onun fikrincə, insanın şüursuzluğunda həm daxilə, həm də xaricə yönələ bilən dağıdıcı impulslar olur. İçəri girirlərsə, şəxsiyyət məhv olur. Buna görə də insan öz aqressiv enerjisini xarici obyektlərə atmağa çalışır. A.Eynşteynin “Biz niyə döyüşürük?” sualına Freyd belə cavab verdi: “Çünki insan odur”. Onun bu inamı xüsusilə aydın şəkildə özünü göstərdi və Birinci Dünya Müharibəsindən sonra formalaşdı. Bu mövqedən çıxış edərək, Freyd hətta sülh uğrunda döyüşçülərin hərəkətində iştirak etməkdən imtina etdi, çünki o, müharibələri insan aqressivliyinin dövrü partlayışlarının qaçılmaz nəticəsi hesab edirdi (ПЛОТИНСКИЙ,1998, s .54).

K.Menninger müharibənin səbəbiyyət əlaqəsini təhlil edən psixoanalitik ənənəni davam etdirərək qeyd edirdi ki, müharibə təkrarlanan, kiçik savaşların insanların ruhunda əks olunmasıdır və xalqlar arasında müharibə insan instinkti və motivlərinin mübarizəsinin davamı və kəskinləşməsidir.

A.Adler insanın onu başqa şeylərlə yanaşı, müharibəyə sövq edən aqressivliyinin də mənsəyini fərdlərdə formalaşan, onları fiziki və psixoloji çatışmazlıqlarını həddindən artıq kompensasiya etməyə sövq edən aşağılıq komplekslərində tapmışdır.

Şəxsiyyətin erkən sosiallaşması ideyasına əsaslanaraq Z. Freyd və T. Adorno avtoritar şəxsiyyət konsepsiyasını işləyib hazırladılar. Bu konsepsiyada aqressivliyin, başqalarına qarşı dözümsüzlüyün və müharibədə iştiraka psixoloji hazırlığın həm ailədə, həm də miqyaslı cəmiyyətdə təhsillə formalaşa biləcəyi göstərilmişdi.

Rus antropoloqu D.A.Korobçevskinin fikrincə, müharibənin əsas səbəbi insanın və insan cəmiyyətinin psixoloji təbiəti, onun mühüm komponentləri təhlükə və təhlükəyə cavab mexanizmləri kimi “mübarizlik ruhu” və “məhv etmə instinkti”dir. “Millətimizə vurulan hər bir təhqir hissi bizi instinktiv olaraq əl-qolumuzu uzatmağa vadar edir”(Кузнецова,2015, s. 152). Üstəlik, reaksiya sxemi ibtidai əcdadlardan hazır şəkildə insana keçir və insanın təkamülü prosesində dəyişmir. Korobçevskinin fikrincə, “əcdadlar bizə istək və meyllərimizi müəyyən edən hazır beyin təşkilatını ötürürlər”. Korobçevski iddia edirdi ki, döyüşçülük tariximizdə

kəsilməyib və ruhumuzun şüursuzluğu sahəsində müharibə instinktləri möhkəm və dərin, demək olar ki, primitiv güclə yatır .

Q. Allportun fikrincə, müharibələrin səbəbləri insanların gözləntiləri kimi psixoloji substansiyadadır. O, insanların çoxunun müharibədən təəssüfləndiyini, lakin bunu gözlədiyini vurğulayıb. “İnsanların gözlədikləri isə onların davranışını müəyyən edir”(Олпорт,2002, s. 154). O, “ümumi düşmən” anlayışını tənqid edərək qeyd edir ki, “hər bir xalqın daxilində düşmənçilik bazası var ki, onu hansısa yolla, lokal münaqişələr və xarici müharibələr vasitəsilə azad etmək lazımdır. Daxili münaqişələri çox olan ölkələrin xarici münaqişələri heç də az deyil”. Nəticə etibarlı ilə onlar öz qruplaşmalarının çox günah işlətdiyini, torpaqlarının sərhədlərinin ədalətsiz şəkildə dar olduğunu, qruplarının daha yaxşı olduğunu və buna görə də digərlərindən daha çox faydaya layiq olduğunu “başə düşürlər”.

Mahiyyət etibarilə, bu arqumentlərdə Allport müharibənin səbəblərini şərh edərkən qruplararası yanaşmanın nümayəndəsi kimi görünür. Bununla belə, onun mülahizələri antropoloji nəticə ilə bitir. O, iddia edir ki, aqressiv millətçilik cəmiyyətdə döyüşkən fərdlər üstünlük təşkil etməyə qədər alovlanma bilməz. Ona görə də müharibə və sülh məsələlərində həlledici amil liderdir. Sülh üçün ən böyük təhlükə müharibəni qaçılmaz hesab edən və bununla da insanları bu barədə düşünməyə öyrədən liderlərdir.

Antropogen yanaşmanın tərəfdarları da insanın təcavüz və müharibə impulslarını müvafiq hormonların balanssızlığı (testosteronun artıqlığı və serotonin çatışmazlığı)ilə izah etməyə çalışırlar. Əlbəttə ki, nəzərdən keçirilən yanaşma müharibənin səbəbiyyətini izah edərkən əsasən hipotetik konstruksiyalara əsaslanır. Düşmənçilik genləri, eləcə də instinktlər hələ müəyyən edilməmişdir. İnsanların müharibə gözləməsi universal bir xüsusiyyət deyil. Daha doğrusu, Allport müharibə ehtimalının yolverilməzliyindən danışırdı. Lakin həm müharibə gözləntiləri, həm də onun yolverilməzliyi “mifik reallıq” yaratmaq üçün xüsusi fəaliyyət prosesində asanlıqla formalaşır.

Amerikalı hərbi psixoloq L.Leşan insanların mövcud ola bildiyi reallığın iki növünü fərqləndirir: “sensor” və “mifik”. Həssas reallıq obyektiv reallığın insanın hiss orqanlarına təsiri ilə formalaşır. Mifik reallıq isə reallıq haqqında məqsədyönlü şəkildə işlənmiş, təhrif olunmuş və sensor reallığı əvəz edən məlumatdır. Mifik reallığın əsas komponentləri inamdır(Mollica, Sarajlic, 1999, s. 42):

- 1) mütləq şərin təcəssümü olan millət (qrup) – düşmən var;
- 2) bu pisliyi məhv etsən, dünya yer üzündə cənnət olar;
- 3) bu bəlayə qarşı görülən tədbirlər - şöhrət və kainatın əfsanəvi zirvələrinə gedən yol;

4) dünyanı şərdən təmizləmək üçün öz milləti seçilir və bu məsələdə rəsmi fikirlərlə razılaşmayan hər kəs satqındır.

Bu iki reallıq - mifik və hissiyyat - quruluşca fərqlidir və bu fərq qaçılmaz olaraq düşüncə və davranış fərqlərinə səbəb olur. Mifik reallıq cəmiyyəti müharibə dövründə, bütün anlayışların ağa və qaraya bölündüyü, aralıq çalarların olmadığı bir zamanda xarakterizə edir.

3. Sivilizasiya (tsiklik) yanaşmanın apoloqları(Apologika yunanca“dəf edirəm, cavabını verirəm”) -ondan çıxış edirlər ki, hər hansı cansız, canlı və sosial-mədəni sistemin inkişafı inkişafın tsiklik məntiqinə tabedir: Yer üzündə hər şey doğulur, inkişaf edir, qocalır və ölür. Bu prosesin müəyyən nizamı, ritmi, axın nümunələri var. Qədim Şərqi müdrikləri, eləcə də Platon, Aristotel, Plutarx və başqaları hər şeyin dövrü inkişafı haqqında danışdılar. Bu yanaşmanın mahiyyəti N.Makiavellinin sözlərində aydın şəkildə ifadə olunur: “Davamlı transformasiyaları yaşayan bütün dövlətlər adətən nizamlı vəziyyətdən nizamsızlığa, sonra nizamsızlıqdan yeni nizama keçirlər. Sivilizasiyanın konsepsiyasını və ictimai inkişafın təkrarlanma qanunlarını işləyib hazırlayan ingilis tarixçisi A. Toynbi müharibənin səbəbini sivilizasiya yanaşması mövqeyindən izah edir. Onun fikrincə, müharibə sivilizasiyaların inkişafı və onların dağılmasının səbəbi üçün “başlanğıc siqnallarından” biridir (Плотинский,1998, s .290).

P.Sorokin tərəfindən müharibənin təhlilinə yanaşmada “sivilizasiya” meylləri görünür. Onun məşhur “Sosial və mədəni dinamika” əsərində cəmiyyət və ya onun ayrı-ayrı hissələri tərəfindən əsas dəyərlər və müvafiq normalar sisteminin (dini, əxlaqi-hüquqi, elmi, iqtisadi, siyasi, estetik), onların uyğunluğunun pozulması müharibənin əsas səbəbi kimi göstərilir. Sivilizasiya yanaşmasının elmi əsaslılığı olduqca mübahisəlidir. Sivilizasiya dövrləri çox vaxt bir çox minillikləri əhatə edir və onların təsvirinin düzgünlüyünü yoxlamaq mümkün deyil. Üstəlik, müharibələr təkcə sivilizasiyaların tənəzzülü zamanı deyil, həm də inkişafının digər mərhələlərində də baş verir.

4.Qrup yanaşmasına L.N.Qumilyovun xalqların təbii döyüşkənliyi haqqında fikirlərin məcmusunu aid etmək olar. Onun konsepsiyasında bioloji və sosial amillərin ayrılması və ciddi dövriliyə riayət edilməsi ilə bağlı sivilizasiya yanaşmasının çatışmazlıqlarını aradan qaldırmağa cəhd edildi. Qumilyovun fikrincə, insan cəmiyyətinin və fərdin inkişafının əsasını nəsblik təşkil edir - davranış və psixikanın xarakterik xüsusiyyəti, fərdin məqsədə can atmasında və bu məqsədə çatmaq üçün həddindən artıq gərginlik və fədakarlıq etmək bacarığında təzahür edir. Söhbət mahiyyət etibarilə fərdin və etnik qrupun bir növ psixi enerjisindən gedir.

Qrup yanaşması çərçivəsində müharibənin səbəblərini xalqların və millətlərin psixologiyasından çıxarmağa cəhd edilir.

Tanınmış ingilis psixoloqu U.Makduqal vəhşi xalqların tayfalarının müharibə aparmasının səbəblərini təhlil edərək bunun “xüsusi kollektiv instinkt” instinktinin hərəkətindən qaynaqlandığını vurğulayırdı. O, qeyd edib ki, artıq bəşəriyyətin inkişafının qəbilə mərhələsində fərdi mübarizə kollektiv mübarizə ilə əvəz olunur. Kollektiv düşmənçilik impulsu, döyüş ənənəsi istisna olmaqla, çox vaxt heç bir qazanc əldə olunmayan icmaların daimi daxili müharibəsində ifadəsini tapır. Qrup kontekstində insanın fərdi aqressivliyinin artırılması mexanizmlərinin təhlili baxımından Q.Lebon, Q.Tarde, N.K.Mixaylovskinin və başqalarının yanaşmaları maraqlıdır.

5. Formasion yanaşma üçün müharibələrin mümkünlüyünü yalnız insanın insan tərəfindən istismarının baş verdiyi xüsusi tipli sosial-iqtisadi formasiyalarla əlaqələndirmək səciyyəvidir. Bu yanaşma ən mükəmməl şəkildə marksist-leninist müharibə və ordu təlimi çərçivəsində işlənib hazırlanmışdır. Onun tərəfdarları qeyd edirlər ki, antaqonist siniflərin yaranması ilə sinfi mübarizə cəmiyyətin özünü tanıtmalarının əsas mənbəyinə çevrilir. Sinfi mübarizəsi mahiyyətcə daha geniş sosial cəmiyyətin iqtisadiyyat və siyasətinin həlledici sahələrində öz sosial qrupun liderlik mövqeyi uğrunda mübarizədir. İstismarçı siniflər qeyri-məhdud zənginləşməyə və hökmranlığa can atırlar və bu məqsədə çatmaq üçün vasitələrdən biri kimi mütəşəkkil silahlı zorakılıqdan öz siyasətlərinin tərkib elementi kimi istifadə edir və hesab edirlər ki, müharibə istənilən antaqonist sinfi cəmiyyətin qaçılmaz yoldaşdır. İstənilən müharibə istismarçı cəmiyyətin dərinliklərində gedən dərin sosial-iqtisadi proseslərin nəticəsidir. İqtisadiyyat isə etnik qrupun psixologiyasının xüsusiyyətlərini əks etdirir, onlara həlledici təsir göstərsə də, milli xarakter, həyat tərz, adət-ənənələr əsasında qurulur. 1979-cu ilin yazında iki sosialist dövləti - Çin və Vyetnam arasında müharibə bu yanaşmanın uğursuzluğunu göstərdi (Макиавелли,2015).

6. Qruplararası yanaşma çərçivəsində münaqişələrin və müharibələrin səbəbləri sistemində qruplararası münasibətlərlə bağlı sosial-psixoloji hadisələrə üstünlük verilir. Bu yanaşmanın tərəfdarları aşağıdakı mövqe ilə xarakterizə olunur. Planetdə, bölgədə sağ qalmaq üçün mövcudluğu ən çox məhdud olan resursları mənimsəmək lazımdır. Resurslar uğrunda yarışan qruplar yaxın və uzaq qonşularının varlığını və sağ qalmasını təhlükə altına qoyur. Amerikalı psixoloq S. Taylor müharibənin əsas motivi kimi bir dəstənin, çox vaxt isə bütün tayfanın, etnik qrupun, ölkənin başçılarının güc və sərvətlərini artırmaq istəyi adlandırır. Qrup imperiya qurmaq, nüfuz və sərvət artırmaq, keçmiş rəzalətlərin intiqamını almaq üçün digər qrupları əsarət altına alaraq, onların ərazisini və sərvətlərini ələ keçirərək, faydalı qazıntılara, neftə nəzarət etməklə mənlilik yaratmağa çalışır. Bir qrupla eyniləşmək və sonra onun sosial kimliyini hər cür şəkildə saxlamaq insan təbiətidir. Öz qrupu ilə yüksək şəxsiyyət avtomatik

olaraq digər qruplarla rəqabət və düşmənçilik hissi yaradır. Planetimizin tarixindəki qarşıdurmaların əksəriyyəti, Teylorun fikrincə, qrup kimliyi münaqişələri idi.

Şəxsiyyət münaqişələrində “mənəvi təcrid” təsiri baş verə bilər, yəni digər qrupların “mənəvi icmaddan” çıxarılması, onların əxlaq və ədalət hüququndan məhrum edilməsi. İstismar digər qrupların üzvlərini istismar etmək, əzmək və hətta öldürmək üçün şərait yaradır. Qruplararası yanaşmanın inkişafına mühüm töhfə Z. Freyd tərəfindən verilmişdir. Məşhur “Kütləvi psixologiya və insan “mən”inin təhlili” əsərində o, üç əsas mövqeyi formalaşdırmışdır:

- birincisi, qruplararası münasibətlərdə düşmənçiliyin qaçılmazlığını və universallığını sübut etdi;

- ikincisi, sosial qrupun qrupdaxili birləşməsini tənzimləməkdən ibarət olan bu düşmənçiliyin əsas funksiyasını ayırdı;

- üçüncüsü, sosial mühitə qarşı düşmənçiliyin formalaşma mexanizmini təsvir etmişdir.

Sosial kimlik nəzəriyyəsinin müəllifi Q. Tejfelin əldə etdiyi tədqiqatın nəticələri xüsusi maraq doğurur, o, möhkəm eksperimental materialdan istifadə edərək qruplararası ayrışma seçkilinin yeganə real səbəbinin insanın müəyyən bir qrupa mənsubluğunun dərk edilməsi faktı olduğunu sübut etmişdir. Üstəlik, bu fenomen qrupa üzvlük faktının son dərəcə əhəmiyyətsiz, şərti və hətta təsadüfi olduğu hallarda, münaqişə münasibətlərinin yarandığı qrupların özləri praktiki olaraq mövcud olmadıqda, fərdin maraqlarına praktiki olaraq toxunulmadıqda qeyd olunur. Başqa sözlə, sosial qrupların, tayfaların, millətlərin, xalqların, konfessiyaların mövcudluğu onlar arasında düşmənçiliyin yaranması üçün məcburi və əsas ilkin şərtidir.

Beləliklə, müharibələrin səbəblərini dərk etmək üçün elmi yanaşmaların təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, müharibənin başlanması üçün aşağıdakı hallar zəruri və kifayətdir.

- şəxs müharibənin mümkünlüyünü və onun iştirakını etiraf etməlidir;

- insan dünyası sosial qruplara bölünməlidir;

- bu qruplardan ən azı birinə şəxsi ambisiyalarının (şöhrət, var-dövlət, mənfəət, qisas və s. susuzluğu) və qrup məqsədlərinə indiki məqamda müstəsna olaraq hərbi yolla nail oluna biləcəyinə inanan lider rəhbərlik etməlidir;

- düşmən müqavimət göstərməlidir;

- beynəlxalq sülh institutları zəif olmalıdır.

Gəldiyimiz nəticəyə əsasən deyə bilərik ki, getdikcə daha aydın olur ki, müharibə əsasən psixoloji hadisədir və onun psixoloji mahiyyətini, mexanizmlərini, funksiyalarını, qanunauyğunluqlarını, ən mühüm hadisələrini dərk etmədən onun mahiyyətini dərk etməyə,

sosial rolunu müəyyən etməyə, prosesləri idarə etmək üçün təsirli strategiyalar hazırlamaq mümkün deyil. Müharibənin səbəblərini başa düşmək, konkret şəraitdə müharibənin necə mümkün olduğunu başa düşmək deməkdir. Müharibənin psixoloji mahiyyəti müasir müharibələrin psixoloji fenomenologiyasının ən geniş diapazonunda, psixoloji vasitələrin, hərbi qarşıdurma üsullarının yaranmasında və getdikcə daha geniş istifadəsində, zəngin psixoloji palitrada psixoloji ilkin şərtlərin və onun səbəbkarlıq determinantlarının üstünlük təşkil etməsi ilə sübut olunur. Müharibənin bu aspektlərini bilmək yaxınlaşan müharibənin əlamətlərini vaxtında aşkarlamağa, onun miqyasını, növünü və xarakterini düzgün qiymətləndirməyə, hərbi elmin tövsiyələrinin müdafiə problemlərinin həlli təcrübəsinə tətbiqinin məntiqini və istiqamətlərini görməyə imkan verir(Зигмунд,2014).

1.2. Müharibə sindromunun təzahürlərinin dinamikası:struktur-funksional baxış

Bəşəriyyət tarixini müharibə və sülh dövrlərinin bir-birini əvəz etməsi, müxtəlif tayfalar, bəyliklər, dövlətlər arasında toqquşmalar prosesi kimi başa düşmək olar. Sülhün əsas səbəbi müəyyən bir cəmiyyətdə bu sistemlə ahəngdar münasibətlərə girməli və bir-biri ilə uyğunlaşmalı olan vahid, möhkəm qurulmuş əsas dəyərlər sisteminin və müvafiq davranış normalarının mövcudluğudur. Belə birlik zəiflədikdə beynəlxalq və ya vətəndaş müharibəsi üçün şərait yaranır.

Müharibə insan üçün ciddi sınaqdır. O, daim ölüm-dirim astanasındadır, onun ətrafında insanlar ölür, bütün adi həyat tərzini pozulur. İnsan hər an ölə bilər, ona görə də onun özünə, ətrafındakılara, dünyaya münasibəti dəyişir. O, həyatın hər anının qədrini bilməyə başlayır. Keçmiş həyatı gözünün önündən keçir. Çoxları üçün ruhda dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi davam edir. Kimsə səhv yaşadığını, illərin boşa getdiyini, buna can atmadığını anlamağa başlayır. Kimdəsə sülh dövründə hiss olunmayan keyfiyyətlər təzahür edir. Bəziləri qəhrəman olur, bəziləri qorxaq olur.

-Müharibə insanı qəddar və başqa insanların dərdlərinə biganə edir, çünki o, cəmiyyətin mənəvi əsaslarını məhv edir.

-İnsan müharibədə mənəvi tənəzzül yaşayır, qorxularının girovuna çevrilir.

-Müharibədən sonra insan inandığı hər şeyi itirir və mənəvi böhran yaşayır. İndi o, qatildir və dövlət maraqları ona kifayət qədər zəif bəhanə kimi xidmət edir.

-Müharibə təkcə şəhərləri yox, insanların ruhunu da məhv edir. Ondən sonra zorakılığa və aqressiyaya alışmış bir insanın həyatın dinc ritminə qoşulması demək olar ki, mümkün deyil.

-Müharibə dünyə birliyinin problemlərini həll etmir, onları daha da kəskinləşdirir, çünki hərbi münaqişənin hər biri həlli narazılıq yaradır və gələcək müharibənin əsasını qoyur.

-Ölkələrin və xalqların mübarizəsi həmişə ədalətsiz və zərərli, çünki onun əsas qurbanı insanlıqdır.

-İnsan müharibədə özünün mühüm zərəsini – bəşər sivilizasiyasının gələcəyinə inamını itirir. Döyüşdən sonra artıq heç nəyə inanmır.

Müharibənin sosial nəticələri arasında ən mühüm və uzunmüddətliyəndən biri həmişə müharibənin əhaliyə təsiri olmuşdur. Müharibə əhalinin azalması kimi aşkar birbaşa nəticələrlə yanaşı, dolayısı ilə də əhaliyə təsir göstərir

Çox vaxt ictimai sağlamlıq baxımından müharibənin nəticələri haqqında düşünəndə, biz əsgərlərin və veteranların travma sonrası stress pozğunluğundan travmatik beyin zədələnməsinə, depressiyaya qədər üzləşdiyi əhəmiyyətli fiziki və psixi sağlamlıq nəticələrinə diqqət yetiririk. Müharibənin mülki şəxslərə və bütövlükdə cəmiyyətlərə zamanla daha çox dolayı təsirləri daha az müzakirə olunur. Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsinin sifarişi ilə Əfqanıstan, Kolumbiya, Liberiya, Livan, Haiti, Konqo Demokratik Respublikası, Gürcüstan və Filippində 4000-dən çox mülki şəxs arasında aparılan sorğu bir neçə il əvvəl ortaya qoydu ki, təxminən altmış altı faiz bu ölkələrdə respondentlərin əksəriyyəti münaqişədə birbaşa iştirak etməsələr belə, hərbi əməliyyatların təsirinə hiss etdiklərini və təxminən otuz faizi münaqişə zamanı yaxın ailə üzvünün öldürüldüyünü bildirdi. Bəzi hallarda müharibə şəraitində olan ölkədə sadəcə mülki olmaq təcrübəsi psixoloji travmaya və dağıdıcı nəticələrə səbəb ola bilər. Livanda ağır müharibə dövründə yeniyetmələr üzərində aparılan tədqiqatların son icmalı gənclər arasında evlərin dağıdılması, itkin düşmə və iqtisadi çətinliklər kimi müxtəlif travmalar nəticəsində posttravmatik stress pozuntusunun yüksək olduğunu aşkar etdi. Başqa bir araşdırma, müharibənin psixi sağlamlığa təsirinə araşdıran bir neçə fərqli ölkədə ədəbiyyatı ümumiləşdirdi. Müharibə dövründə qadınlar, uşaqlar və yaşlı mülki şəxslər xüsusilə ağır nəticələrə məruz qalırlar (Leshan ,2004,s.42)

Bir qədər daha yeni problem medianın ifşa edilməsinin müharibənin nəticələrini necə çətinləşdirdiyidir. Döyüş meydanının dəhşətlərinin şahidi olmaq üçün indi sadəcə Google-da sürətli axtarış aparmaq lazımdır ki, əslində münaqişə zonasına səyahət etmədən əldə etmək mümkün olacaq. Texnoloji irəliləyişlər mülki şəxslərin bütün dünyada baş verən münaqişə videolarına çıxış əldə etmələrini və münaqişənin təsirinə onun baş verdiyi yerdən çox uzaqda, coğrafi sərhədlər boyunca yaya bilən fotosəkilləri paylaşmalarını asanlaşdırıb. Bu texnologiyalar insanların müharibə reallığını “bir-birinin ardınca” saxlamasını çətinləşdirir və müharibə filmlərinə və fotosəkillərinə baxmağın ruhi xəstəliyə gətirib çıxara biləcəyini

öyrənmək üçün tədqiqatlar aparılmağa başlayır. Müharibənin daha bir təsiri müharibə zonasından qaçaraq başqa bir əraziyə, tez-tez qaçqın düşərgələrinə, indicə qaçdıqları ərazidən eyni dərəcədə pis və ya daha pis şəraitə daxil olmaq ola bilər.

Müharibənin təbiətində onun təsir etdiyi cəmiyyətlərin quruluşunu alçaltmaq var. Məhv hərtərəfli xarakter daşıyır - ölkənin iqtisadiyyatını, ətraf mühitini, infrastrukturunu və əhalisinin fiziki və psixi sağlamlığını məhv edir. Müharibələr nəticəsində didərgin düşmüş, illərlə və onilliklərlə qaçqın vəziyyətinə düşmüş insanların vəziyyəti çox acınacaqlıdır. Müharibə nəticəsində qaçqınların üzləşdiyi sağlamlıq problemlərini aydın və ardıcıl şəkildə çatdırmaq məqsədi ictimai səhiyyənin rolunun bir hissəsidir. Müharibə və silahlı münaqişələrin digər formaları əhalinin sağlamlığına ciddi mənfi təsir göstərir. Silahlı münaqişənin nəticələri barədə geniş ictimaiyyəti və siyasətçiləri məlumatlandırmaq, təsirə məruz qalmış əhalinin ehtiyaclarını ödəmək üçün xidmətlər göstərmək, insan hüquqlarını qorumaq və beynəlxalq humanitar hüququn pozuntularını sənədləşdirmək və gələcək silahlı münaqişənin qarşısının alınmasına kömək etmək üçün bu təsirlərin sənədləşdirilməsi vacibdir. Sənədləşdirmə müşahidə, epidemioloji sorğular və sürətli qiymətləndirmə ilə həyata keçirilir. Çətinliklər arasında qeyri-adekvat və ya mövcud olmayan məlumat sistemləri, sosial dağılma, məcburi miqrasiya və hesabatın qərəzliliyi daxildir. Silahlı münaqişənin əhalinin sağlamlığına təsirlərini araşdırmaq və sənədləşdirmək üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və ya çoxtərəfli təşkilat tərəfindən idarə olunan müstəqil mexanizmlər yaradılır.

Köç və fəth vasitəsilə müharibə təkcə irqlərin qarışmasına deyil, həm də mədəni mübadilələrə kömək edir. Cəmiyyətin inkişafına müharibənin son təsiri daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. İrqlərin birləşdiyi (və ya sadəcə təmasda olduğu) yerdə biz hər yerdə adət və ritualların dəyişməsi ilə qarşılaşırıq. Mədəni diffuziya daxildən böyümə kimi daimi və əsasdır.

Mədəniyyətlərin bir-birinə nüfuz etməsinə və hətta təmaslarına mane olmaq üçün yalnız bir yol var. Bu, göründüyü qədər ağılsız deyil, çünki mədəniyyətin akkumulyativ təbiəti və görünən yaşamaq istəyi yayılmağa hazır olmağı, daha doğrusu, yeni təklifləri qəbul etməyi tələb edir. Müharibə insanları təmas qurmağa məcbur edir, düşmən təması olsa belə. Əgər bu, fəthə gətirib çıxararsa, (fəth edilənlərin və ya qaliblərin) daha sürətli olar (Керсновский, 1995, s.217). Bir azlıq çoxluğun üstünə qoyulduqda, sayının çoxluğuna və güclü hakimiyyətin ancaq bu iki amilin vəhdəti ilə təmin oluna biləcəyinə görə adətən ikincinin mədəniyyətini və dilini mənimsəyir. Bütün hallarda, xüsusən də fəthlər daha yüksək inkişaf mərhələsində olduqda, onlar öz adət və bacarıqlarını fəth edilənlərə bəzən sülh şərti kimi, daha çox isə öz mədəniyyətlərinin aliliyinin nümayişi kimi tətbiq edirlər. Bütün hallarda, xüsusən də fəthlər

daha yüksək inkişaf mərhələsində olduqda, onlar öz adət və bacarıqlarını fəth edilənlərə bəzən sülh şərti kimi, daha çox isə öz mədəniyyətlərinin aliliyinin nümayişi kimi tətbiq edirlər.

Qədim sivil xalqların (məsələn, misirlilər və ya assuriyalılar) mədəniyyəti də müharibə yolu ilə yayıldı, baxmayaraq ki, onlar tez-tez düşmənin bütün yetkin kişi əhalisini məhv etdilər, arvadlarını və uşaqlarını assimilyasiya etdilər (baxmayaraq ki, həmişə belə olmasa da). Bu, babillilər və assuriyalılar (xüsusən də assuriyalılar), həmçinin bəzən iranlılar (midyalılar və farslar) arasında ümumi siyasət idi - onlar qullara çevrilmiş xalqları bütöv müstəmləkələrdə digər fəth edilmiş xalqların ərazilərinə köçürürdülər. Bəzən bu müstəmləkələr öz inkişaf səviyyəsinə görə ərazisində yarandıqları xalqlardan daha yüksək səviyyələri tutur və beləliklə də mədəni yayılma mərkəzlərinə çevrilirdilər.

Bununla belə, müharibə həmişə özü ilə mədəni inkişaf gətirmirdi, tez-tez onu yavaşladır. “Sivilizasiya rəqəmlərin təmaslarının funksiyası olduğundan” müharibə əhalinin sayını azaltdıqda və insanlar arasında ünsiyyətə mane olduqda, düşmənçilik, şübhə və etnosentrizm gətirdikdə mədəniyyətin inkişafı əngəllənir. Müharibə ticarətə mane olur və “ticarət həmişə mədəniyyətin və sivilizasiyanın təbii təbliğatçısı olmuşdur”. Davamlı düşmənçilik vəziyyəti hələ də kifayət qədər inkişaf etməmiş tayfaların sivilizasiyanın üzərində qurulduğu fəaliyyətlərlə məşğul olmasına mane olur.

Keçmişdə müharibə münafişələri həll etməyin yeganə mümkün yolu və vəziyyətlə məşğul olmaq üçün yeganə vasitə idi. Buna görə də o, köləliyə yaxşı bənzətmədir, bu gün sivil xalqlar arasında nadir hallarda tətbiq olunsa da, öz dövründə dəyişmiş şəraitə mükəmməl uyğunlaşan bir qurumdur.

Müharibənin müsbət tərəflərinə qayıtsaq, onun inadkar, güclü və enerjili insanlar yetişdirdiyini qeyd edirik. Müharibə stimulu rolunu oynayır, insanları, xüsusən də kişiləri bütün diqqətini öz işlərinə cəmləməyə məcbur edir; enerji və təşəbbüskarlıq ruhu yaradır. “Biz güclü və sağlam xalqıq” deyən Maori lideri avropalıların Yeni Zelandiyada hələ dinc dövlət qurmadıqları dövrdən danışarkən, eyni şəraitdə Yeni Kaledoniya sakinləri “Biz artıq kişi deyilik, çünki artıq müharibədə deyilik” dedi. Müharibənin dayandığı yerdə yerlilərin heç bir işi yox idi (Коробчевский,2015 s.152).

Müharibə həm də nizam-intizamı, yəni böyük ictimai dəyəərə malik keyfiyyəti öyrədir. Lakin mədəniyyətsiz xalqlar bəzən bu keyfiyyətdən tamamilə məhrum olurlar. Din də nizam-intizamın inkişafına kömək edir. Lakin qəbilə döyüş yoluna girəndə nizam-intizam və itaət qabiliyyəti xüsusi məna kəsb edir. Müharibədə uğur daha çox nizam-intizamdan asılıdır və başqa göstəricilər bərabər olduqda, bu keyfiyyətə daha çox sahib olan qrup qalib gəlir.

Döyüşçünün vərdisi etdiyi nizam-intizam mülki həyatda çox dəyərli bir qazanc oldu. Bu, nizam-intizamsız qeyri-mümkün olan mühüm dinc təşəbbüslərdə uğur qazanmağa imkan verdi.

Hərbi nizam-intizam insanları dəyişdirdiyi halda, hərbi işlərin maraqları onların fərasət və bacarıqlarını sürətləndirir. Döyüş əməliyyatları zamanı ixtira edilmiş və ya təkmilləşdirilmiş silah və texniki vasitələr də dinc məqsədlər üçün uğurla istifadə olunur.

Bəşəriyyətin bütün tarixi boyu hərbi ixtiralar sonralar mülki məqsədlər üçün istifadə olunmağa başladı. "Barıtın ixtirası o dövrdə bəşəriyyətin əsas məşğuliyyəti olan müharibə aparmaq üçün effektiv alət əldə etmək məqsədilə bir neçə əsr davam edən bütöv bir sıra təcrübələrin nəticəsi idi. Kimya sahəsində ixtiralar daha çox dağıdıcı gücə malik olan kimyəvi birləşmələri tapmaq cəhdi ilə edilmişdir; İndi ixtiyarımızda olan bir çox faydalı materialın eyni məqsədlə edilən kəşflərin nəticəsidir. Silahların hazırlanması prosesində sənətkarların sənəti təkmilləşmiş, sonra bu məharətdən başqa sahələrdə də istifadə edilmişdir. Yenə də kimyəvi təcrübələrə borcluyuq ki, indi kibritlərdən istifadə edə bilirik, lakin bu təcrübələr zamanı elm adamları hərbi məqsədlər üçün istifadə ediləcək bir maddə axtarırdılar - universal tətbiq olunan cihazlar.

Birinci Dünya Müharibə zamanı edilən bir çox görkəmli elmi kəşflər dinc ərazilərdə əla tətbiq tapdı. Ola bilsin ki, bu, aviasiya, səhiyyə və kimyadan danışanda xüsusilə doğrudur. Məhz müharibədə təyyarələr fəal şəkildə istifadə olunmağa başladı və bu, aviasiyanın sürətli inkişafına kömək etdi. Beləliklə, müharibə mülki aviasiyanın inkişafı üçün böyük stimül oldu. Eləcə də İspan-Amerika müharibəsi (1898-ci ildə ABŞ İspaniyaya qarşı aqressiv müharibəyə başladığı və Filippini, Puerto-Rikonu və faktiki olaraq Kubanı tutduğu zaman), Kuba və Filippində sarı qızdırma və çiçək xəstəliyinə qalib gəldiyi üçün dünya müharibəsi ictimai sağlamlığın inkişafına - xüsusən də tif və zöhrəvi xəstəliklərə qarşı mübarizəyə töhfə verdi. Dünya Müharibəsində Amerika ekspedisiya qüvvələri bu səbəbdən demək olar ki, itki verməyib. Müharibə xalqı sifilis və qonoreya epidemiyası təhlükəsi ilə üz-üzə qoydu. Bu xəstəliklərin qarşısının alınması üçün effektiv proqram hazırlanıb həyata keçirildi. Müharibə cəmiyyətin inkişafına daha da böyük təsir göstərdi.

Müharibə siyasi, sənaye və hətta dini inkişafa heç də az təsir göstərmədi. Hücum və müdafiə üçün qüvvələrin birləşdirilməsi zərurəti yeni icmaların - həyat və birgə hərbi əməliyyatların yaranması üçün ilkin şərtlər yaratdı. Bütün bunlar cəmiyyətin daxili təşkilatlanmasına güc və birlik verdi və ən sadə birliklərin mürəkkəb ictimai quruluşda birləşməsinə səbəb oldu - buna dinc icmaların (tayfaların, xalqların) sayının artması kömək etdi. İdarəetmə forması əsasən bu və ya digər xalqın nə qədər döyüşkən olmasından

asıldır. Biznes və siyasət, din və etika - bütün bunlar öz simvolizmində müharibənin təsirini daşıyır.

Müharibənin bəlkə də ən böyük nəticəsi sosial seçim oldu. İstər təbiətdə, istərsə də cəmiyyətdə təkamül yalnız aşağı formaları daha yüksək formalarla əvəz etməklə, yəni seçim yolu ilə baş verə bilər. Cəmiyyətdə bu xarici şəraitə uyğunlaşmalar daha çox psixi xarakter daşıyır və onlar adət-ənənələrdə, folklorda, yəni ayrı-ayrı qrupların mədəniyyətində təəcəssüm olunur. Seçim növlər arasında münaqişə və ya mübarizənin olmasını tələb edir. Cəmiyyətdə belə bir qarşıdurma məişət və adət-ənənələr arasında deyil, onların tərəfdarları və ya təmsilçiləri arasında baş verir və məhz bu mübarizə nəticəsində bir adətlər toplusu ya universallaşır, ya da tamamilə yox olur.

Qrup münaqişələri həmişə olub. Münaqişə mövcudluq uğrunda mübarizədən, rəqabət, qrup eqoizmi, siyasi rəqabət və dini fərqliliklərdən qaynaqlanır. Müxtəlif həyat tərzi və ənənələrin tərəfdarları həyatın müxtəlif sahələrində - siyasi, sosial, hərbi və sənaye sahələrində toqquşurlar. Bir qrupun digəri tərəfindən məhv edilməsinə səbəb olan müharibə, adət-ənənələrin və sosial nümunələrin ilkin seçilməsinin əsasını təşkil edir və bununla da, yəqin ki, indiyə qədər mövcud olan təbii seçmənin ən təsirli forması idi. Qrupun məhv edilməsi onun tətbiq etdiyi adətlərin yox olmasına gətirib çıxarır. Şübhəsiz ki, ictimai inkişafın gedişində ən erkən və demək olar ki, həlledici seçim üsullarının əksəriyyəti bu yolla getmişdir. Məhz onlar cəmiyyətin sonrakı inkişafının əsasını qoydular. Bununla belə, indiki dövrdə müharibə məhv olmaq deyil, təbəçilik və əsarət məsələlərini gündəmə gətirir və burada o, daha az şiddətli və daha az yekundur. Heç bir adət və vərdiş bütünlüklə üstünlük təşkil etmir. Daha doğrusu, müxtəlif təməllərin ayrı-ayrı elementlərinin bir-birinə nüfuz etməsi var və nəticədə müəyyən bir mürəkkəb məhsul əldə edirik.

Sülh, istirahət və həyatın rəvan axışı zamanı, əslində sosial nümunələrin müxtəlifliyi olan qüvvələr yaranır və onların arasında müəyyən sosial seçim baş verməlidir. Əgər buna dinc yolla nail olmaq mümkün deyilsə, onlar münaqişənin güc yolu ilə həllinə əl atırlar. Bunun sayəsində yeni ictimai nizam yaradan yeni qüvvələr yaranır.

Roma dövləti bəşəriyyət tarixində bəlkə də ən eqoist və amansız dövlət idi. O, çoxlu qan və göz yaşı bahasına başa gələn köləliyə əsaslanırdı və məhsuldar qüvvələrin kölgəsi altında inkişaf etdiyi geniş qəsb və sülh sistemi idi. Roma dövləti nizam-intizam, təşkilat və qurumlar təmin edirdi; müasir dünya sosial sistemin qiymətsiz elementlərini Roma dövlətindən miras almışdır. Milyonlarla insanın həvəslə qəbul etdiyi ən gülməli fikirlərdən biri də Səlib yürüşləri idi; lakin onlar da öz növbəsində Qaranlıq əsrlərin durğunluğundan birinci çıxmışlar və Avropanın ictimai qüvvələrinin inkişafında böyük rol oynamışlar. Onlar vəhşi və iyrənc olan

hər şeyi məhv edən, gələcəyə ümid daşıyan hər şeyin yüksəlməsinə töhfə verən, bununla da düşüncə və biliyin inkişafına təkan verən seçim prosesini işə saldılar. Bir sözlə, müharibə “köhnəmiş hər şeyi məhv etdi, qiymətli və perspektivli hər şeyə yol açdı” (Кузнецова, 2015, s. 93).

F. Giddings deyir ki, müharibənin ölkə həyatının daxili uyğunlaşmasını, yəni qrup, irqi və ya sinfi maraqların daha yaxşı uyğunlaşmasını yaxşılaşdırma biləcəyi fikrinin heç bir tarixi əsası yoxdur. Giddings müharibə haqqında deyir: O, cəmiyyətin inteqrasiyasını sürətləndirməyi sevir, lakin buna müvəffəq olduğu dərəcədə, azadlıq və vaxt tələb edən daha mürəkkəb və sonsuz müxtəlif uyğunlaşma formalarının yaranmasının qarşısını alır və ya gecikdirir. Təkamülün gedişatı münaqişələrin silahdan istifadə etmədən həllinə artan meyli ortaya qoyur. Halbuki, keçmişdə müharibə münaqişələrin həllinin yeganə mümkün yolu və vəziyyətdən çıxmağa qadir olan yeganə vasitə idi. Üstəlik, müharibəni başqa vasitələrlə hələ tamamilə sıxışdırmaq olmaz; dinc vasitələr uğursuz olduqda, qılınc (və ya onun müasir əvəzediciləri) problemi həll etməyin yeganə real yoludur.

Qədim cəmiyyətlərdə müharibənin təkamülünü tədqiq edərkən biz bu sosial institutun tarixini kifayət qədər əhatə etdik, çünki qədim dövrlərin nəhəng zaman intervalı ilə müqayisədə sivilizasiya hələ körpəlik mərhələsindədir. İndiyə qədər dediklərimizin işığında, gələcəkdən nə gözləmək olar? Keçmişdə mövcud olmuş bütün müharibələrin əsas səbəbləri və motivləri bizim dövrümüzdə heç yerdə yoxa çıxmamışdır. İnsanlar hələ də şöhrətə can atırlar. Etnosentrizm hələ də mövcuddur və irqi ziddiyyətlər aşılmaz olaraq qalır. Sivil insanlar keçmişdə olduğu qədər dini səbəblərlə döyüşməsələr də, din müharibələrdə rol oynamağa davam edir. Həddindən artıq əhali problemi və mövcudluq uğrunda mübarizə hələ də (və hətta genişlənilir) iqtisadiyyatda və siyasətdə rəqabətə gətirib çıxaran müxtəlif formalarda olur. Ticarətin həcmının artması, insanlar və ölkələr arasında əlaqələrin artması xalqlar arasında öz adət-ənənələri ilə fərqləri azaltmalı, insanlar bir-birini getdikcə daha yaxşı tanıdıqca qarşılıqlı inamsızlıq və qərəzlər yerini inam və tolerantlığa verir. Bütövlükdə insanlara və xüsusən də fərdlərə artan hörmətdən daha da köklü dəyişikliklər baş verməlidir. Yaşayış şəraitinin və həyat səviyyəsinin yaxşılaşması, doğuma nəzarətin yayılması ilə birlikdə əhalinin sıxlığını dəyişəcək və insanlar arasında münaqişənin əsas səbəbini - varlıq mübarizəsini tədricən aradan qaldıracaq.

Qrup konfliktlərinin mənbələri hələ də mövcud olsa da və göründüyü kimi, həyat şərtlərindən qaynaqlanır, maraqlar toqquşmasının silaha müraciət etmədən həll oluna biləcəyi açıq sual olaraq qalır. Etiraf etmək lazımdır ki, müharibə ən azı vəhşi xalqlar arasında müəyyən müsbət təsir göstərdi, yəni bütövlükdə seçimə mane olmadı. Bununla belə, yadda saxlamaq

lazımdır ki, müharibənin bəzi apoloqlarının iddia etdiyi kimi, müharibə özlüyündə son deyil; yalnız müəyyən məqsədə yaxınlaşmaq üçün bir vasitədir. Tədqiqatımız göstərir ki, müharibə artıq onu qismən əvəz etmiş digər vasitələrlə müqayisədə cəmiyyətin uyğunlaşma aləti kimi çıxış edə bilmir. Məsələn, dinc ticarətlə müqayisədə müharibə şübhəsizdir baha başa gələn və qeyri-iqtisadi vasitədir (və onun aparılması üsulları sivilizasiyanın təsiri altında tədricən yumşaldılır). Bəşəriyyətin başlanğıcında başlayan dinc qrupların daim genişlənməsi sənayeçiliyin militarizmdən üstünlüyünü sübut edir. Şübhə yoxdur ki, əməkdaşlıq düşmənçilik və maraqların toqquşması sistemindənsə, yer üzündə insan həyatının şərtlərinə uyğunlaşmağın daha yaxşı yoludur. Əsrlər boyu biz münaqişələrin, xüsusən də qrup daxilində həllinin dinc üsullarına doğru tendensiyanın şahidi olmuşuq (Kinzie və başqaları, 2004, s.658).

Terror aktları, millətlərarası münaqişələr, silahlı toqquşmalar, zorakılıq və təcavüz XXI əsrdə də müzakirə olunan əsas mövzular olaraq qalır. Ölkədə sülhün təmin edilməsi, sabitliyin bərpası üçün nəzərdə tutulmuş aktorlardan biri də siyasi sistemdən, dövlətin ümumi hərbi mədəniyyətindən və doktrinasından asılı olaraq müəyyən tarixi inkişafın məhsulu olan ordudur. Struktur funksionalizm nöqtəyi-nəzərindən, sosial sistem, bu halda ordu, həm sistemin hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsini, həm də sonrakı inteqrasiyasını təmin edən norma və dəyərlər nümunələri ilə nizamlanmış bir bütövlükdə təşkil olunur. O, müəyyən funksiyaları yerinə yetirir, öz alt sistemlərinə və sosial institutlarına, - bu sistemin rol və normalarının icraçılmasına - hərbi personala malikdir. Məhz onlar sosial sistemin tarazlığını qorumaq, həmçinin öz dövlətlərinin dinc mövcudluğunu təmin etmək üçün bu təşkilatın optimal formalarını axtarmalı olurlar.

Müharibələrin psixoloji və psixiatrik təsirləri diqqət mərkəzində olmuşdur. Müharibə stressi ilə bağlı psixiatrik təzahürlər tarixi inkişaf prosesində gözə çarpan simptomların fərqliliyi səbəbi ilə nostalji, müharibə şoku (shell shock), Da Kosta Sindromu, travma sonrası stress pozuntusu (PTSP) kimi fərqli adlarla adlandırılmışlar. Digər tərəfdən, əlamət və simptomlar baxımından reaksiyalar (ürək çarpması mədə şikayətləri, revmatik ağrılar, nevroloji və psixiatrik əlamətlər və s.) oxşarlıqlar göstərilir. Müharibə stress reaksiyalarında dəqiq patologiyanın olmaması dəyişməz bir xüsusiyyət olaraq qalmışdır. Tibb həkimləri üçün vacib bir problem olaraq qalmaqdadır.

Son bir neçə əsrdə baş verən böyük müharibələr insanlara əhəmiyyətli psixoloji və psixiatrik təsirlər göstərmişdir. Müharibələr zamanı bəzi tibbi izahı olmayan əlamət və simptomların ortaya çıxdığı qeyd edilmişdir. Müəyyən bir diaqnostik nəticə kimi təsnif etmək çətin olan bu pozuntular müharibə sindromları və ya müharibə stress reaksiyaları adlanır. Birinci Dünya Müharibəsində 10 % (750.000 nəfər), İkinci Dünya Müharibəsində 5% (530.000

nəfər) insanın psixoloji travma aldığı müəyyən edildikdən sonra, bu mövzuya diqqət artırıldı. Bu nisbət 1973-cü ildə Ərəb-İsrail müharibəsinin ilk günlərində 60%-ə yüksəlsə də, ümumiyyətlə 6-36% təşkil etmişdir.

Müharibə ilə əlaqəli simptom qruplarından biri də revmatik şikayətlərdir. Cənubi Afrika Müharibəsi zamanı yorğunluğa bağlı revmatizm, əzələ və oynaq ağrıları əsas şikayətlər idi. 1900-cü ildə simptomlar arasında başın arxasında, boyunda, qollarda və ayaqlarda ağrı olduğu bildirilmişdir. Ona görə də ürək əlamətlərinin revmatizmlə əlaqəsi olub-olmadığını dəqiq anlamaq mümkün olmamışdır.

İkinci Dünya Müharibəsi ilə müharibə stres reaksiyalarının görünüşü və ya simptom qruplarında bəzi dəyişikliklər baş verməyə başlamışdı. Ürək, nevroloji və psixoloji şikayətlərlə yanaşı, mədə-bağırsaq şikayətləri də qeyd olunmuşdu. "Dispepsiya" olaraq təyin olunan vəziyyətin mədə xorası olduğu düşünülərsə də, bunun müharibə şoku kimi yeni bir termin olduğu hələ də müzakirə edilməkdədir. Araşdırmalar da göstərmiş ki, mədə-bağırsaq şikayətlərinin ciddi şəkildə artmasına ayrıca mənə vermək lazımdır. 1941-ci ildə aparılan araşdırmada 246 şəxsin 64,2%-nin mədə-bağırsaq ağrıları səbəbilə xəstəxanaya göndərildiyi müəyyən edilmişdir. Mədə xorası ilə xroniki dispepsiya diaqnozu qoyulan şəxslərin nisbəti Fransada 201 nəfərin 89% -ində və İngiltərədə 88 nəfərin 45,5% -ində aşkar edilmişdir. Bununla belə, tədqiqatçılar qidalanma formalarının və stressin belə təsir göstərə biləcəyini iddia edirdilər. Başqa bir izahatda nizamsız qidalanma dispepsiyaya səbəb olur.

Birinci Dünya Müharibəsində müharibə şoku daha çox yayılmış və populyar diaqnoz kimi istifadə edilməyə başlanmışdı. Hərəkətin məhdudlaşdırılması və yorğunluq kimi əlamətlərin üstünlük təşkil etdiyi bu mənzərənin daha əvvəl təzyiq və ya zərbə təsirindən ötürülməsi nevropsixiatrik spektr olduğu düşünülürdü. Bu qrupda beyin sarsıntısı, çaşqınlıq halları, isterik nevrozlar, nevrasteniyə, yorğunluq və pisləşmə kimi vəziyyətlər təsvir edilmişdir. Ancaq partlayışa məruz qalmayan insanlarda da oxşar vəziyyətlərin görülməsi çaşqınlığa səbəb oldu.

Vyetnam Müharibəsindən sonra bu sahədə artan tədqiqatlar göstərdi ki, əlamətlər və simptomlar vahid spektrdə qruplaşdırıla bilər. Beləliklə, müharibə stressi reaksiyaları ilk dəfə 1980-ci ildə DSM-III-ə "travma sonrası stress pozuntusu" (PTSP) adı ilə daxil edilmişdir. PTSP yalnız müharibə ilə bağlı vəziyyətləri müəyyən etmirdi, ayrılma-çəkilmə olmadan psixoloji travmaya yönəlmiş ümumi vəziyyəti təsvir edirdi. Daha sonra DSM III-R (1987), DSM-IV (1996), DSM IV TR (2004) DSM-IV-də real ölüm və ya ölüm təhlükəsi, ciddi zədə, təhlükə kimi yaşanan psixoloji travma xüsusiyyətlərinə daxil edilmişdir. ICD 10-da dünyaya inamsızlıq, sosial geri çəkilmə, boşluq hissi, bədbəxtlik və əsəbilik hissi stress pozğunluğunun qalıcı bir izi olaraq ifadə edilir. Beləliklə, PTSP psixoloji travmaya diqqət yetirdikdə unikal

diaqnostik kateqoriya kimi psixiatrik pozğunluqların təsnifat sisteminə daxil edilmişdir. Epidemioloji və klinik tədqiqatlar göstərir ki, həyat boyu ən azı bir psixiatrik pozğunluq PTSP hallarını 60-80% nisbətində müşayiət edir. Ən çox görülən diaqnozlar alkoqol və maddələrdən sui-istifadə və ya asılılıq, ağır depressiya, və sosial fobiya.

Bu gün PTSP üçün tövsiyə edilən əsas müalicə üsulları farmakoterapiya və psixoterapiya. Ümumi bir tendensiya ondan ibarətdir ki, dərman müalicəsinin psixoterapiya ilə dəstəklənmənin müvəffəqiyyəti artıracağı qəbul edilir.

Körfəz müharibəsi sindromuna nəzər yetirək. Nəhayət 1980-ci ildə PTSP kimi təsnifat kitablarına daxil olan müharibə stres reaksiyaları 1991-ci il Körfəz Müharibəsindən sonra yeni bir ölçü qazandı. 2003-cü ildə başlayan İkinci Körfəz Müharibəsinin psixoloji təsirləri görünməyə başlayınca “Körfəz Müharibəsi Sindromu” adlı yeni bir klinik görünüşlə qarşılaşdı. Hələ rəsmən tanınmayan körfəz müharibəsi sindromu insan haqları baxımından siyasi problemə çevrilib. Təsirə məruz qalan insanlarda yorğunluq, baş ağrısı, depressiya, narahatlıq və yuxuya getmək çətinliyi kimi nevropsixiatrik əlamətlər diqqəti cəlb edirdi. Nəfəs darlığı, ürək döyüntüsü, titrəmə, unutkanlıq, oynaq ağrıları, bel ağrıları, tərləmə, əsəbilik, konsentrasiyada çətinlik, şəxsiyyət dəyişiklikləri, kabuslar və kilo itkisi digər əlamətlər idi.

Bütün məlumatlar körfəz müharibəsi sindromunun nevropsixiatrik bir xəstəlik olduğunu təsdiqləsə də, sindromun PTSP ilə əlaqəli olub-olmaması sualına qəti cavab tapılmamışdır. Sindromu PTSP ilə əlaqələndirənlər, müharibə stresinin bu sindromun yaranmasında həlledici rol oynadığını düşünürlər. Əks fikri müdafiə edənlər, PTSP diaqnozu üçün psixoloji travmaya məruz qalmağın vacib olduğunu iddia edirlər.

Bu gün körfəz müharibəsi sindromunun hansı spektrdə qiymətləndiriləcəyini və onun hansı tibbi və ya siyasi nəticələrinin olacağını proqnozlaşdırmaq mümkün deyil. Bu gün bilinən və təxmin edilən sindromun xroniki bir gedişə malik olması və müalicə xərclərinə 60 milyon dollar xərclənməsinə baxmayaraq, xəstələrdə ciddi bir irəliləyiş əldə olunmamasıdır.

Aydındır ki, müharibə stress reaksiyalarının tarixi prosesi bəşər tarixindən başlamışdır. Çünki bəşər tarixində elə bir proses yoxdur ki, orada müharibə müəyyən olunmasın. Bu gün bildiklərimiz tarixin bizə söylədikləri ilə məhdudlaşır. Keçən əsrdə artan müharibələr və müharibələrdə istifadə edilən silahların geniş təsir spektri qısa müddət ərzində heç bir hərbi-mülki fərq qoymadan bir çox insanı eyni anda müharibə stresinə məruz qoyub. Ona görə də bu sahədə getdikcə daha geniş araşdırmalara ehtiyac var. (Benyamini, Solomon, 2005, s.1268].

Ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, müharibə insanlar üçün ciddi sınaqdır. Bu qəddar, dəhşətli vaxtdır. Bu, insanı daha güclü, daha ağıllı, daha müdrik edir. Kimsə zəif, qəddar olur,

insani keyfiyyətlərini itirir. Bir şey aydındır: heç kim əvvəlki kimi qalmır, müharibə insan ruhunda silinməz iz qoyur. Həyatla ölüm arasında qalan insanlar həyata baxışlarını dəyişir, başqa prioritetləri var. Kimsə qəhrəman, kimsə satqın olur. Bu xatirə onların ölümündən sonra da qalır.

1.3. Birinci Qarabağ Müharibəsi - Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti: etnik təmizləmə

1988-ci il yanvar ayının 25-i azərbaycanlılar yaşayan məntəqələrə ermənilərin hücumları nəticəsində Mehri və Qafan rayonlarından didərgin salınmış yüzlərlə azərbaycanlı qaçqınlar Azərbaycana gəldi. Yanvar və fevral aylarında Ermənistan SSR-dən zorla qovulmuş olan 4 mindən çox azərbaycanlı Azərbaycana gəlmək məcburiyyətində qaldılar. Bu zaman ərzində Ermənistandan qovulan azərbaycanlıların əksəriyyəti Sumqayıta gəlib, burada məskunlaşmışdılar.

Yalnız Sumqayıta gələn qaçqınların sayı 18 min 330 nəfər idi, onlar Ermənistanın 20 rayonundan gəlmişdi. Qaçqınların demək olar ki çoxu evsiz-eşiksiz küçələrdə qalmışdı. Gərgin vəziyyətdə fevralın 28-29-da Sumqayıtda ermənilərin əvvəlcədən hazırladıqları plan əsasında və onların bilavasitə iştirakı ilə baş vermiş iğtişaşlar nəticəsində 26 erməni və 6 azərbaycanlı öldürülüb.

Ermənilərin Ermənistanda keçirdiyi geniş etnik təmizləmə (azərbaycanlılardan təmizləmək) aksiyası 1988-ci ilin sonlarında olmuşdur. Belə ki, 1988-ci il noyabrın 22-dən dekabrın 7-dək olan müddətdə 22 rayonun azərbaycanlıların yaşadığı yaşayış məntəqələri boşaldılıb, nəticədə 200 mindən çox azərbaycanlı Azərbaycana qovulub. Həmin vaxt 216 azərbaycanlı, o cümlədən 57 qadın, körpə və 18 uşaq öldürülüb(<https://az.usembassy.gov/az/category/us-and-azerbaijan-az/>).

Ermənistan sülh prosesini pozdu və hərbi əməliyyatları genişləndirdi. Buna cavab olaraq 1991-ci il noyabrın 26-da Azərbaycan tərəfi Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ləğvi haqqında qanun qəbul etdi. Azərbaycan SSR Ali Soveti qanunu təsdiq etdi.

Lakin Ermənistan danışıqlardan boyun qaçıraraq Azərbaycan ərazilərinin işğalını genişləndirdi. 1991-ci il oktyabrın sonu və noyabrın sonunda Qarabağın dağlıq hissəsində 30-dan çox yaşayış məntəqəsi, o cümlədən Tuğ, İmarət-Qərvənd, Sırxavənd, Meşəli, Cəmili, Umudlu, Qaradağlı, Kərkicahan və s. Digər strateji əhəmiyyətli Azərbaycan kəndləri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən yandırılıb, dağıdılıb və talan edilib.

Həmin ilin avqust və sentyabr aylarında Şuşa-Cəmilli, Ağdam-Xocavənd və Ağdam-Qaradağlı avtobuslarının erməni silahlı dəstələri tərəfindən atəşə tutulması nəticəsində 17 nəfər həlak olub, 90-a yaxın azərbaycanlı yaralanıb.

Belə ki, 1988-1991-ci illər ərzində etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistanın 185 azərbaycanlı kəndindən 250 minə yaxın azərbaycanlı təcavüz nəticəsində qovulub. Onların 51 min evi, 165 sovxoz və kolxoz əmlakı, çoxlu mal-qarası talan edildi. 217 nəfər azərbaycanlı ermənilər tərəfindən öldürülüb. Onlardan 49-u ermənilərdən qaçarkən dağlarda donub qalmış, 41-i vəhşicəsinə döyülərək öldürülmüş, 35-i işgəncə ilə öldürülmüş, 115-i yandırılmış, 16-sı güllələnmiş, 10-u əzab və işgəncələrə məruz qalaraq infarktdan, xəstəxanada isə iki nəfər həkimlər tərəfindən öldürülüb, digərləri suda boğularaq, elektrik cərəyanı verilərək, başları kəsilərək öldürülüb. Bu illər ərzində 1154 nəfər yaralanıb, yüzlərlə insan işgəncələrə məruz qalıb.

Bu illər ərzində Dağlıq Qarabağda 2559 toqquşma, 315 silahlı hücum, ermənilər tərəfindən 1388 atışma qeydə alınmış, nəticədə 514 nəfər həlak olmuş, 1318 nəfər yaralanmışdır. Ermənilər tərəfindən 119 obyekt və 1134 azərbaycanlı evi dağıdılıb.

1992-ci ilin əvvəlindən başlayaraq Ermənistan ordusu Qarabağdakı son azərbaycanlı yaşayış məntəqələrini işğal edib. Fevralın 13-dən 17-dək Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndinə silahlı basqın zamanı 118 nəfər (uşaq, qadın, qoca) əsir götürülüb, 33 nəfər ermənilər tərəfindən güllələnib, həlak olanlar və yaralananlar ferma quyusunda basdırılıb. Əsirlərdən 68-i vəhşicəsinə öldürülüb, 50-si isə azad edilib. Azad edilənlərdən 18-i sağalmaz yaralardan sonra dünyasını dəyişib. Əsirlərin vəhşiliyi və vandalizmi, başlarının kəsilməsi, dəfn edilməsi, dişlərinin zorla çıxarılması, aclıq və işgəncələr insanlığa qarşı ən ağır cinayətlər idi. Qaradağlı kəndində 2 ailədən hər birində 4 nəfər qətlə yetirilib, 42 ailə başçısını itirib, 140-a yaxın uşaq yetim qalıb. Bəzi ermənilərin soyqırımına məruz qaldığı bu kənddə ümumilikdə 91 nəfər, yəni kəndin hər 10 nəfərindən biri qətlə yetirilib.

20-ci əsrin sonlarında ermənilərin Xocalıda törətdikləri soyqırımı bəşəriyyətə qarşı ən ağır cinayətlərdən biri hesab olunur. Xocalı faciəsi tarixi yaddaşlardan heç vaxt silinməyən Xatın, Liditsa, Oradur, Holokost və Ruanda dəhşətli faciələrindən fərqlənir. Adı çəkilən hadisələr müharibələr tarixinə dinc əhalinin soyqırımı olaraq daxil olmuş və bütün dünyada geniş əks-səda doğurmuşdur. . Qeyd olunan hadisələr müharibələr tarixinə dinc əhalinin soyqırımı kimi daxil olmuş və bütün dünyada geniş əks-səda doğurub.

Qeyd edək ki, Xocalı şəhəri Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində strateji əhəmiyyətli ərazi kimi erməni işğalının planlarına əngəl törədirdi. Çünki Xocalı Xankəndindən 12 km şimal-şərqdə, Ağdam-Şuşa və Əsgəran Xankəndi yollarının arasında yerləşir. Şəhərin

əhəmiyyətinin artmasının səbəblərindən biri də Dağlıq Qarabağda yeganə hava limanının yerləşməsi idi. Ona görə də Ermənistan silahlı qüvvələrinin əsas məqsədi Xocalıdan keçən Əsgəran-Xankəndi yolunu nəzarətdə saxlamaq və Xocalı aeroportunu ələ keçirmək idi.

Eyni zamanda, xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilən Xocalı soyqırımını zamanı ermənilər Azərbaycanın bu qədim yaşayış məskəni yer üzündən silməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Çünki Xocalı qədim Azərbaycan ərazilərindən biri kimi tarix və mədəniyyət abidələri ilə seçilirdi. Xocalı (sahəsi: 926 kv.km.) 7000-dən çox azərbaycanlının yaşadığı erməni kəndləri ilə əhatə olunmuş ən böyük və ən qədim yaşayış məntəqəsi idi. Qədim tarixi abidələr müasir dövrə qədər burada qalmışdır. Məlumdur ki, Xocalı yaxınlığında eramızdan əvvəl XIV-VII əsrlərə aid Xocalı-Gədəboy mədəniyyəti nümunələri mövcud idi. 1992-ci ilin fevralında ermənilərin silahlı hücumu keçmiş Sovet Ordusunun 366-cı motoatıcı alayının köməyi ilə Xocalı şəhərini vəhşicəsinə yerlə-yeksan etdi, dəhşətli soyqırım aktları törədib, mədəniyyət abidələrini yerlə-yeksan etdi.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan silahlı qüvvələri SSRİ-nin 4-cü Xankəndi ordusunun 23-cü diviziyasının 366-cı motoatıcı alayının 10 tankı, 16 zirehli transportyoru, 9 piyada döyüş maşını, hərbi mütəxəssisləri və xeyli canlı qüvvəsi ilə Xocalını mühasirəyə aldı. Ermənilər ən müasir silahlarla şəhərə hücum edərək Xocalını yerlə-yeksan etdilər. Çoxlu sayda ağır texnika ilə şəhər tamamilə dağıdılıb, yandırılıb, insanlar xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilib. Çoxlarının başları kəsildi, gözləri çıxarıldı, dəriləri soyuldu, diri-diri yandırıldı və başqa cür eybəcər hala salındı.

Bu soyqırım nəticəsində rəsmi rəqəmlərə görə 613 nəfər, o cümlədən 63 uşaq, 106 qadın və 70 qoca öldürülüb. Bunlardan

- 8 ailə məhv edilib;
- 56 nəfər işgəncə ilə öldürülüb;
- 27 ailədən yalnız 1-i qalıb;
- 25 uşaq hər iki valideynini itirdi;
- 230 ailə başçısını itirdi;
- 487 nəfər əlil olub (onlardan 76 nəfəri yetkinlik yaşına çatmayanlar);
- 1275 nəfər əsir götürülüb;
- 1165 nəfər əsirlikdən azad edilib;
- 150 nəfərin taleyi ilə bağlı məlumat yoxdur.

Qeyri-bərabər döyüşlərdən sonra Xocalıda özünümüdafiə dəstələri sona qədər vuruşaraq düşməne çox ciddi müqavimət göstərdilər. Bu, o dövrdə şəhəri müdafiə edən insanların göstərdiyi ən böyük qəhrəmanlıq nümunəsi idi. Xocalının mühasirədə olan erməni

kəndlərindən 3000-ə yaxın silahsız dinc sakin düşməndən xilas olmaq üçün şəhəri tərk edib. Təəssüflər olsun ki, həmin dövrdə Xocalıya yardım göstərilmədiyindən əhalinin böyük bir hissəsi erməni vəhşiliyindən xilas ola bilmədi(<https://az.usembassy.gov/az/category/us-and-azerbaijan-az/>).

Fransanın “Le Monde” qəzeti 1992-ci il martın 14-də ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər barədə yazır: “Ağdamda xarici jurnalistlər Xocalıda öldürülən qadın və uşaqlar arasında başları kəsilən və dırnaqları çıxarılan üç meyit görüblər. Bu, azərbaycanlıların təbliğatı deyil, reallıqdır

Britaniyanın “The Sunday Times” qəzeti 1992-ci il 1 mart tarixli sayında sağ qalan xocalıların dili ilə ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri belə təsvir edirdi: “Erməni əsgərləri yüzlərlə ailəni qətlə yetirdilər”. Sağ qalanlar deyirlər ki, ermənilər əksəriyyəti qadın və uşaq olmaqla 450-dən çox azərbaycanlıyı güllələyiblər. Yüzlərlə, bəlkə də minlərlə adam itkin düşüb. Xocalıdan qaçan digər qadın və uşaqlarla birlikdə Ağdama gələn Raziyyə Aslanova onların fasiləsiz atəşə tutulduğunu deyib. O, ərinin, baldızının və kürəkənin öldürüldüyünü, qızının isə itkin düşdüyünü bildirib.

Bundan əlavə, “Washington Post” (ABŞ) 28 fevral 1992-ci ildə, “The Sunday Times” (London) isə 8 mart 1992-ci il tarixlərində erməni hərbiçilərinin müasir hərbi texnika ilə Xocalıya genişmiqyaslı hücumu, həmçinin yüzlərlə ailənin məhvi kimi bir sıra dövri nəşrlərin səhifələrində əsaslı faktlar var.

1992-ci il mayın 8-də ən müasir texnika hesabına 289 kvadratkilometr ərazisi, 24 000 nəfər əhalisi (əhalinin 98%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdi) olan Şuşa rayonu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi. 1992-ci il mayın 8-də 289 kvadrat kilometr ərazili 24 min nəfər (əhalinin 98 faizi azərbaycanlılar) əhalili Şuşa rayonu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilib. Şuşa döyüşlərində 195 nəfər şəhid olub, 165 nəfər yaralanıb, 58 nəfər itkin düşüb.

Şuşanın işğalından az sonra ermənilər mayın 18-də Dağlıq Qarabağdan kənarda yerləşən qədim Azərbaycan şəhəri Laçını qısa müddətə ələ keçirdilər. Nəticədə 1835 kvadrat kilometr ərazisi, 71 min əhalisi (əhalinin 99 faizi azərbaycanlılar) və 120 kəndi olan Laçın rayonu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunub.

Laçının işğalı müharibənin Dağlıq Qarabağdan kənara da yayıldığını və Ermənistanın hərbi niyyətinin böyük olduğunu göstərdi. Kəlbəcər rayonu 1993-cü il aprelin 2-də işğal olunub. İşğal nəticəsində rayonun 53 mindən çox sakini öz ata-baba yurdlarından didərgin salınıb. İşğal zamanı 511 dinc sakin öldürülüb, 321 nəfər əsir götürülərək itkin düşüb. Kəlbəcər Azərbaycanın işğal olunmuş rayonlarının ən böyüyüdür. İşğal nəticəsində rayon mərkəzi, 150-yə yaxın kənd, o cümlədən onlarla tarix-mədəniyyət abidəsi, muzey, “İstisu” sanatoriyası və

digər mühüm obyektlər erməni quldurları tərəfindən dağıdılıb. Kəlbəcər rayonunun işğalı o dövrdə Azərbaycanın Qarabağ müharibəsində ən böyük hərbi-strateji məğlubiyyəti idi. Ermənilərin “humanitar dəhliz” adlandırdıqları bu marşrutla Dağlıq Qarabağa çoxlu sayda silah-sursat, hərbi qüvvələr gətirilirdi. Nəticədə monoetnik dövlət yaratmağa nail olan Ermənistan silahlı qüvvələri öz havadarlarının köməyi ilə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsindən kənarda yerləşən Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını işğal edib.

Belə ki, Ermənistanın ərazi iddialarının obyektı olan Dağlıq Qarabağın erməni icması tərəfindən öz müqəddəratını təyin etmək cəhdi kimi xarakterizə edilən bu proses 1 milyondan çox azərbaycanlının Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən didərgin düşməsinə səbəb olub. 30 ilə yaxındır ki, Azərbaycan ərazisinin 20 faizindən çoxu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunub.

Eyni zamanda, dövlət terrorizmi və soyqırımı siyasəti Ermənistan və işğal olunmuş ərazilərdəki separatçı rejim tərəfindən həyata keçirilib. 1200 nəfərin ölümü, 1705 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən terror aktı baş verib.

Bütün dövrlərdə olduğu kimi, ermənilərin həyata keçirdikləri bu işğalçılıq siyasəti kütləvi qırğınlarla müşayiət olundu. Belə ki, 1988-1993-cü illərdə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 20 mindən çox azərbaycanlı həlak olmuş, 100 mindən çox insan yaralanmış, 50 min nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri alaraq əlil olmuşdur.

Bu təcavüz zamanı Dağlıq Qarabağda və Azərbaycanın işğal olunmuş digər ərazilərində, eləcə də Ermənistanda saxlanılan azərbaycanlı əsir və girovlar dözülməz işgəncələrə məruz qalıb, onların bəziləri öldürülüb, şikəst edilib. 1988-ci ildən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və işğal olunmuş digər ərazilərində, eləcə də Ermənistanda saxlanılan əsir və girovlar dözülməz işgəncələrə məruz qalırlar. Ermənilər tərəfindən törədilmiş əmlakın, tarix və mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, habelə digər ağır cinayətlərlə bağlı prokurorluq və digər hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən cinayət işləri açılaraq istintaqa cəlb olunub.

Azərbaycan keçmiş SSRİ dövründə qaçqın problemi ilə üzləşən ilk respublikalardan biridir. I Qarabağ müharibəsindən sonra ölkəmizdə 244 min qaçqın və 575 min məcburi köçkün yaşayırdı. Bunlara 1987-1988-ci illərdə Ermənistandan deportasiya edilmiş 177,6 min azərbaycanlı, 11 min müsəlman kürd və 3500 rus daxildir; 1990-cı ildə Özbəkistandan deportasiya edilmiş 49.234 Ahıska türkü; Qazaxıstandan olan 1500 qaçqın və Şimali Qafqazdan olan 1000 qaçqın; 1991-1992-ci illərdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində məcburi köçkün olmuş 56 min azərbaycanlı; və 1993-cü ildə Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı nəticəsində Dağlıq Qarabağa bitişik yeddi rayonun (Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Qubadlı, Cəbrayıl,

Zəngəlan) 519 min nəfər azərbaycanlısı öz evlərini tərk etmək məcburiyyətində qalmışlar. Adı çəkilən qaçqınlardan 74 min nəfəri Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindəki 20 düşərgədə 13500 çadırda yerləşdirilmişdi. 99.000 nəfər kəndlərdə yaşayır; 17500 nəfər ictimai binalarda, məktəblərdə, uşaq bağçalarında yaşayırdı; 20,2 min nəfər sanatoriyalarda, pansionatlarda, turizm mərkəzlərində ; 156,400 nəfər qohumlarının və ya dostlarının evlərində ; qalanları fermalarda, vaqonlarda və digər yerlərdə işıq, qaz və su təchizatının olmadığı yerlərdə yaşayırdılar. I Qarabağ Müharibəsi dövründə maliyyə resurslarının olmaması səbəbindən hökumət qaçqınların əsas ehtiyaclarını (ərzaq, tibbi xidmət, sosial təminat və s.) qənaətbəxş şəkildə ödəyə bilməyirdi.

Qaçqınların sosial problemləri arasında ən vacibi işsizlik və təhsil idi. İşləyə biləcək 260.000 yetkin insanın işi yox idi. Hərbi əməliyyatlar zamanı 600 məktəb, 250 uşaq bağçası, 65 texnikum və 2 ali təhsil müəssisəsi dağıdılıb. Nəticədə 210 mindən çox məktəbli və tələbə təhsilini davam etdirmək şansını itirib. 5 yaşa qədər olan 111 043 uşaqdan yalnız 8 300-ü məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə gedirdi. Hökumətin səylərinə baxmayaraq (təhsil proqramlarının tətbiqi, pulsuz dərslilər) məktəb yaşlı qaçqınların əksəriyyəti məktəbə getmir və onların təxminən 20%-i savadsız idi . Digər ciddi problem tibbi xidmətdir. İşğal olunmuş ərazilərdə 700-ə yaxın tibb müəssisəsi (poliklinikalar, doğum evləri, uşaq xəstəxanaları, ilkin tibbi yardım mərkəzləri, apteklər və s.) dağıdılıb. Səhiyyə sisteminə dəymiş ziyan 1,2 milyard ABŞ dollarına yaxın olub. Azərbaycanda yerli səhiyyə xidmətləri və beynəlxalq təşkilatlar yoluxucu xəstəliklər, bir sıra mədə-bağırsaq xəstəlikləri (o cümlədən helmintozlar), dəri xəstəlikləri (qotur, pedikulyoz, mikozlar), respirator infeksiyalar, revmatizm epidemiyalarının yaranmasının qarşısını almaq üçün əllərindən gələni əsirgəməsələr də, qaçqınlar arasında geniş yayılmışdı. 1989-1998-ci illər arasında əhalinin artımı 16,9-22,6% azalmaqla, doğum səviyyəsi kəskin şəkildə aşağı düşmüş və ölüm halları artmışdır(Mirzəzadə,2012, s. 468).

Təbii ki, yuxarıda qeyd olunan problemlər məcburi köçkün əhalisinin psixi sağlamlığına təsirsiz qala bilməzdi. Ən çox yayılmış psixi pozğunluqlar uzunmüddətli depressiya, narahatlıq və stresslə əlaqəli psixosomatik pozğunluqlardır. Qaçqınların psixi sağlamlığına mənfi təsir göstərən amillər sırasında yaxın qohumlarının itkisi, hərbi əməliyyatlar aparılan bölgədə qalma və ya girovluq nəticəsində yaranan stress, qeyri-müəyyən sosial vəziyyət, ağır iqtisadi vəziyyət, yerli əhali ilə münasibətlərin gərginləşməsi idi.

Əhəmiyyətli psixi sağlamlıq problemlərinə baxmayaraq, çox az sayda qaçqın tibbi yardım axtarırdı. Məsələn, 2001-ci ildə Bakıda rəsmi məskunlaşan 144 000 qaçqından yalnız 314 nəfəri ambulator psixiatriya yardımı göstərən yeganə milli müəssisə olan şəhər psixo-

nevrologiya dispanserinə müraciət etmişdir. Bu xəstələrə qoyulmuş diaqnozlar aşağıdakılardır :

- Üzvi pozuntular (əsasən postkontuziya sindromu)
- Affektiv pozuntular (əsasən depressiv pozuntu)
- Nevrotik, stresslə əlaqəli və somatoform pozuntuları
- Fobik narahatlıq pozuntuları
- Dissosiativ pozuntular
- Nevrasteniya
- Şəxsiyyət pozuntuları (əsasən emosional qeyri-sabit və histrionik tip)
- Əqli gerilik (əsasən orta tip)

Bu qədər az xəstənin psixiatriya xidmətinə müraciət etməsinin bir neçə səbəbi var:

a) Psixi pozğunluqların damğalanması. Çox yayılmış ifadə belədir: "Biz artıq münasibətlərimizi itirmişik, evimizi, torpaqlarımızı tərk etmişik. İndi aqlımızı itirdiyimizi etiraf edəkmi?". Ümumi inanc ondan ibarətdir ki, psixi pozğunluq diaqnozu insanın ətrafdakı insanların gözündə imicini pisləşdirir və onun gələcəyinə mənfi təsir göstərə bilər (məsələn, evliliyi və ya işi). Psixiatrlardan qaçmağın başqa bir səbəbi məcburi müalicə və psixiatriya xəstəxanasına yerləşdirilmək qorxusudur.

b) Psixi sağlamlıq problemləri haqqında məlumatın olmaması. Ənənəvi olaraq, ağır ruhi xəstəlik ruhun dəliliyi kimi qəbul edilir, depressiya, narahatlıq və uyğunlaşma pozuntusu kimi vəziyyətlər psixi xəstəliklər deyil, real həyat problemlərinə normal reaksiyalar kimi qəbul edilir. Eyni zamanda, qeyri-psixotik pozuntular çox vaxt fiziki problem kimi qəbul edilir və bu cür pozuntuları olan qaçqınlar tibbin digər sahələrinin mütəxəssislərinə müraciət edirlər.

c) Əsas yaşayış problemlərinin həlli mümkün olmasa, psixi sağlamlıq xidmətlərinin effektiv qayğı göstərə bilməyəcəyinə inam.

Azərbaycanda qaçqınların psixi sağlamlığının təmin edilməsində müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar mühüm rol oynayıb. 1993-cü ildən BMT Baş Assambleyası Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı dörd qətnamə qəbul etdikdən sonra on altı beynəlxalq təşkilat Azərbaycanda fəaliyyətə başlayıb və onların proqramlarına ərzaq, geyim və tibbi yardım daxildir. Demək olar ki, bütün bu təşkilatlar açıq şəkildə psixi sağlamlıq xidmətləri göstərməsələr də, onların tibbi qruplarına psixi sağlamlıq problemləri və ambulator müalicə üzrə məsləhətlər verən 20-yə yaxın psixiatr daxil idi. Bundan əlavə, qaçqınların uşaqları ilə məşğul olan iki yerli humanitar təşkilat öz proqramlarında bəzi psixoterapevtik müdaxilələr edir.

Azərbaycanda ilk qaçqınlar yaranandan bəri hökumət qaçqınlara imtiyazlı xidmətlər göstərən bir sıra aktlar qəbul edib. Onlardan birincisi qaçqınların yaşayış yerindən və tibb

müəssisəsindən göndərişinin olub-olmamasından asılı olmayaraq, psixiatriya müəssisələrinə sadələşdirilmiş qaydada qəbulunu nəzərdə tutan 145 sayılı sərəncam olub (<https://president.az/az/articles/view/52373>).

II FƏSİL.MÜHARİBƏNİN İNSAN HƏYATINDA ROLU

2.1. Müharibə travmasının insan psixologiyasına olan təsirinə postmüharibə dövründə baxış

Müharibələr psixiatriya tarixində mühüm yer tutmuşdur. Məhz dünya müharibələrinin müharibə şoku şəklində psixoloji təsiri XX əsrin birinci yarısında psixoloji müdaxilələrin effektivliyini dəstəklədi. ABŞ-da Milli Psixi Sağlamlıq İnstitutunun yaradılmasına təkan verən İkinci Dünya Müharibəsi zamanı əhalinin bir hissəsinin orduya cəlb edilmək üçün yararsız olduğu aşkarlandı.

Müharibə xalqların sağlamlığına və rifahına fəlakətli təsir göstərir. Aparılan araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, münaqişəli vəziyyətlər istənilən əsas xəstəlikdən daha çox ölüm və əlilliyə səbəb olur. Müharibə icmaları və ailələri məhv edir və çox vaxt xalqların sosial və iqtisadi quruluşunun inkişafını pozur. Müharibənin nəticələrinə uşaqlar və böyüklər üçün uzunmüddətli fiziki və psixoloji zərər, habelə maddi və insan kapitalının azalması daxildir. Müharibələr nəticəsində ölüm sadəcə olaraq “aysberqin görünən hissəsidir”. Müharibənin ölümdən başqa törətdiyi digər nəticələrə nəzər yetirdiyimiz zaman yoxsulluq, qeyri-kafi qidalanma, əlillik, iqtisadi-sosial tənəzzül və psixososial xəstəliklərin şahidi oluruq. Yalnız münaqişələri və onlardan yaranan çoxsaylı psixi sağlamlıq problemlərini daha yaxşı başa düşmək yolu ilə, problemlərin həlli üçün ardıcıl və effektiv strategiyalar işlənib hazırlana bilər. ÜST-nin müharibənin psixoloji travmaları ilə mübarizəyə verdiyi əhəmiyyət Ümumdünya Səhiyyə Assambleyasının 2005-ci ilin mayında üzv dövlətləri “uşaqları silahlı münaqişələrdən qorumaq üçün fəaliyyəti gücləndirməyə” çağıran qətnaməsi ilə vurğulanmışdır. 2005-ci ilin yanvarında ÜST-nin İcraiyyə Şurası “müharibə, münaqişə və təbii fəlakətlərin psixoloji zərərinin aradan qaldırılması üçün proqramların həyata keçirilməsinə dəstək verməyə” çağırırdı.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının hesablamalarına görə, bütün dünyada silahlı münaqişələr vəziyyətində, “travmatik hadisələr yaşayan insanların 10% -ində ciddi psixi sağlamlıq problemləri olacaq, digər 10% isə onların effektiv fəaliyyət göstərməsinə mane olacaq davranışlar inkişaf etdirəcək. Ən ümumi şərtlər depressiya, narahatlıq və yuxusuzluq və ya bel və mədə ağrıları kimi psixosomatik problemlərdir”.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra heç bir dünya müharibəsi olmasa da, son 72 il ərzində müharibələr və münaqişələr olmuşdur. Məsələn, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) Şərqi Aralıq dənizi regionunun 22 ölkəsində əhalinin 80%-dən çoxu münaqişə vəziyyətindədir. [64].

Dünyanın müxtəlif ölkələrində davam edən “müharibə” vəziyyətinin dəhşətlərini media vasitəsi ilə tez-tez eşidirik və görürük. KİV-tərəfindən paylaşılan sitatlar müharibənin psixi

sağlamlığa təsirini bu formada təsvir edir: “Biz daimi qorxu vəziyyətində yaşayırıq”; “Müharibə insanların psixi sağlamlığına ziyan vurur”; “Müharibə travması fiziki iz buraxır”; “Müharibə cəhənnəmdir”; “İştirak edən insanlara heç vaxt sağalmayan təsiri var”; “Müharibə dəhşətlidir və insanların çoxunun dərk və təcrübəsindən kənardır”; “Yalnız müharibəni bilən nəsil böyüyüb”.

Müharibənin psixi sağlamlığa təsirini dünyanın müxtəlif ölkələrdə baş verən müharibələrin təmsalında təhlil edək. İlk olaraq Əfqanıstana nəzər yetirək. Uzun illərdir davam edən münaqişə Əfqanıstanda geniş insan iztirablarına və əhalinin köçməsinə səbəb olub. Bu ölkədə aparılan tədqiqatlar həm əhatə dairəsi, həm də əldə etdiyi nəticələr baxımından əhəmiyyətlidir. Birinci tədqiqatda 15 yaş və bu yaşdan yuxarı şəxslər arasında sorğu aparılmışdır. Respondentlərin 62 % həyatlarının son on ili ərzində ən azı dörd travma hadisəsi yaşadığını bildirmiş. Respondentlərin 67,7 %-ində depressiya əlamətləri, 72,2 %-ində narahatlıq əlamətləri, 42 %-ində isə travma sonrası stress pozğunluğu (PTSP) aşkar edilib ”(World Health Organization, 2001, s. 614).

Əlillərin və qadınların psixi sağlamlıq vəziyyəti daha pis və psixi sağlamlıq vəziyyəti ilə travmatik hadisələr arasında əhəmiyyətli əlaqə müşahidə edilmişdir. Mübarizə strategiyalarına dini və mənəvi təcrübələr daxildir.

İkinci tədqiqat Əfqanıstanın Nanqarhar əyalətində psixiatrik simptomların yayılmasını qiymətləndirmək, emosional dəstək və risk faktorları üçün istifadə olunan resursları müəyyən etmək və əsas ehtiyacların mövcud əhatəsini qiymətləndirmək üçün aparılmışdır. Nümunəni yaşı 15 və yuxarı olan təxminən 1011 respondent təşkil edib. Əhalinin təxminən yarısı travmatik hadisələrlə üzləşmişdir. Respondentlərin 38,5 %-ində depressiya əlamətləri, 51,8 %-ində narahatlıq, 20,4 %-ində PTSP əlamətləri müşahidə olunub (Ghosh, Mohit, 2004, s. 70).

Simptomların yüksək nisbətləri yaşanan daha çox travmatik hadisələrlə əlaqələndirildi. Qadınlar kişilərdən daha yüksək nisbətlərə sahib idilər. Emosional dəstəyin əsas mənbələri din və ailə idi.

Balkanlardakı münaqişəyə nəzər yetirdiyimiz zaman, bu münaqişə ocağında sağ qalan insanların psixi sağlamlıqlarının araşdırıldığı çox saylı tədqiqatlarla qarşılaşdıq. Bosniyalı qaçqınlar arasında ilkin araşdırma psixiatrik pozğunluqlar (depressiya və PTSP) və əlillik arasında əlaqəni nümayiş etdirdi (Scholte, Olff, Ventevogel, (2004)). Eyni qrup üzərində aparılan üç illik təqib tədqiqatı belə nəticəyə gəlib ki, bölgədə yaşayan keçmiş Bosniyalı qaçqınlar ilkin qiymətləndirmədən sonra psixiatrik pozğunluqlar və əlillik nümayiş etdirməyə davam ediblər (Bleich, Solomon, 2003, s. 547).

15 yaş və daha yuxarı yaşda olan Kosovoalı albanlar arasında kəşif klaster seçmə sorğusu aşkar etdi ki, 17,1% insanlarda PTSP simptomları aşkarlanmışdır.

65 yaş və ya daha yuxarı yaşda olan və əvvəlki psixiatrik xəstəlikləri və ya xroniki sağlamlıq vəziyyəti olanlarda artan travmatik hadisələrlə psixi sağlamlıq vəziyyətində və sosial fəaliyyətdə əhəmiyyətli xətti azalma olmuşdur. Məcburi köçkünlərin psixiatrik xəstələnmə riski yüksək idi. Kişilər (89%) və qadınlar (90%) serblərə qarşı güclü nifrət hissələrini ifadə ediblər, kişilərin 44%-i və qadınların 33%-i bu hissələrlə hərəkət edəcəklərini bildiriblər.

Kosovodakı serb etnik azlıqlar arasında psixi sağlamlıq və qidalanma vəziyyəti ilə bağlı aparılan araşdırmada, Ümumi Sağlamlıq Sorğusunda (GHQ) sosial disfunksiya və ağır depressiya alt kateqoriyalarında qadınlar tək və ya kiçik ailədə yaşayan insanların faiz göstəricisi yüksək idi və onlar psixiatrik xəstəliyə daha çox meyillidir. 9 ilə 14 yaş arasında olan 2796 uşaqdan ibarət icma nümunəsində travma sonrası simptomların və kədər əlamətlərinin yüksək səviyyədə olduğu bildirilirdi. Bu, məruz qalmanın miqdarı və növü ilə bağlı idi. Qızlar oğlanlara nisbətən daha çox əziyyət çəkdiqlərini bildirirdilər.

Kambocaya nəzər yetirək. Kambocada 1960-cı illərdə vətəndaş müharibəsi ilə vurğulanan və cəmiyyətin sosial quruluşunu məhv edən “Qırmızı Kxmer” qaydası ilə nəticələnən uzun bir zorakılıq tarixi var. Tədqiqatlar qaçqınların 10 ildən sonra yüksək səviyyədə psixiatrik simptomologiyaya malik olduğunu müəyyən etdi. Tayland-Kamboca sərhəddində yerləşən Kambocanın ən böyük köçkün düşərgəsi olan 2-ci Sahədən 993 böyüklər arasında aparılan ev təsərrüfatları sorğusu göstərmişdi ki, tibbi xidmətlərə yaxşı çıxış imkanına baxmayaraq, 80%-dən çoxu özünü depressiyada hiss edir və bir sıra somatik şikayətlərə malikdir[47, s 270]. Təxminən 55% və 15% müvafiq olaraq depressiya və PTSP üçün Qərb meyarları ilə əlaqəli simptom skorlarına sahib idi. Bununla belə, yüksək dərəcədə travma və simptomların bildirilməsinə baxmayaraq, respondentlərin əksəriyyətində sosial və iş funksiyası yaxşı qorunub saxlanılmışdır. Kumulyativ travma (Kumulyativ travma xəstəliyi təkrarlanan hərəkətlər, bu qüvvələrin fizioloji hədlər xaricində meydana gəlməsi, əzələlərin statik yüklənməsi, ifrat nöqtələrdə uzun müddət birgə mövqe tutması kimi mexanizmlər nəticəsində meydana gələn əzələ, vətər dartılmaları, qopmalar və sıxılma neyropatiyalarından ibarətdir.) İlkin travma hadisələrindən on il sonra psixiatrik simptomların səviyyəsinə təsir göstərməyə davam etdi. Bu tədqiqat həmçinin diqqətəlayiq çəkinmə istisna olmaqla, PTSP meyarlarının diaqnostik etibarlılığına dəstək olduğunu bildirdi. Dissosiativ simptomların daxil edilməsi PTSP-nin mədəni həssaslığını artırdı. Psixiatrik tarix və mövcud fiziki xəstəlik PTSP üçün risk faktorları olduğu aşkar edilmişdir.(Mollica və b ,2001)

8-12 yaşlarında ağır travma almış 27 Kamboca gənci ilkin qiymətləndirmədən 3 il sonra izlənilmişdir. Strukturlaşdırılmış müsahibə və özünü qiymətləndirmə şkalaları göstərdi ki, PTSP hələ də çox yayılmışdır (48%) və depressiya 41% -də mövcuddur.

Çeçenistana nəzər yetirdiyimiz zaman Çeçen əhalisinin insan hüquqlarının pozulmasının ətraflı şəkildə sənədləşdirildiyinin şahidi oluruq. Köçkünlərin məskunlaşdığı qəsəbələrdə aparılan sorğuda psixososial məsələlər araşdırılmışdır. Respondentlərin üçdə ikisi münaqişənin psixi pozğunluğa və ya əsəbilik hisslərinə səbəb olması ilə bağlı bəyanatla razılıq. Demək olar ki, bütün respondentlər qeyd etdilər ki, onların narahatlığı və ya əsəbi hissləri ilə mübarizə aparmaqda çətinlik çəkən ailə üzvləri var. İstifadə edilən mübarizə strategiyaları dua etmək, danışmaq, məşğul olmaq və ailə üzvlərinin dəstəyini axtarmaqdır.

İraqa nəzər yetirdiyimiz zaman İraqın tarixdə dəfələrlə müharibə şəraitində yaşadığını görürük: 1960-cı illərdə bir sıra çevrilişlər, İran-İraq müharibəsi (1980-1988), ölkə daxilində kürdlərə qarşı əl-Ənfal kampaniyası (1986-1989), İraqın işğalı Körfəz müharibəsi (1991) və 2003-cü ildə başlayan münaqişə və s. Aparılan araşdırmalarda insan hüquqlarının pozulması halları da qeydə alınıb. Bu münaqişələrin psixi sağlamlığa təsiri ilə bağlı az sayda araşdırma var. İki düşərgədə 45 kürd ailəsi üzərində aparılan araşdırma, uşaqların 87%-də və onlara baxanların 60%-də PTSP olduğunu bildirmişdi(Salama və b,2000).

84 iraqlı kişi qaçqın üzərində aparılan bir araşdırma, zəif sosial dəstəyin travma faktorlarından daha güclü depressiv xəstələnmənin proqnozlaşdırıcısı olduğunu aşkar etdi. Xarici qüvvələrin işğal etdiyi ərazilərdə əhalinin psixi sağlamlığı ilə bağlı çoxlu xəbərlər yayılsa da, sistemli araşdırma aparılmamışdır.

İsrailə nəzər yetirdiyimiz zaman İsrailin uzun illər münaqişə vəziyyətində yaşadığının şahidi oluruq. Müxtəlif əhali qruplarında çoxlu sayda sistemlik tədqiqatlar aparılmışdır. Araşdırmalarda göstərilmişdir ki, müharibə ilə bağlı travmaya məruz qalan subyektlərin 76,7%-nin ən azı bir travmatik stress ilə əlaqəli simptomu var, 9,4%-i isə kəskin stress pozğunluğu meyarlarına cavab verir.

Ən çox görülən mübarizə mexanizmləri yaxınlarınız və sosial dəstək haqqında aktiv məlumat axtarışı idi. Başqa bir araşdırma bildirdi ki, Livanla müharibədən iyirmi il sonra ilkin döyüş stres reaksiyası, PTSP ilə əlaqəli xroniki xəstəliklər və fiziki simptomlar riskli davranışlarda daha çox iştirakla əlaqələndirildi(Mollica və b,1993).

Livana nəzər yetirdiyimiz zaman Livanın müxtəlif tarixi dövrlərdə vətəndaş müharibəsi (1975-1990) və 1978 və 1982-ci illərdə İsrailin işğalı ilə viran qaldığını görürük. Bu münaqişələrin psixi sağlamlığa təsiri geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Müharibəyə məruz qalan dörd Livan icmasından 18-65 yaş arasında olan 658 nəfərdən ibarət seçilən insanla keçirilən

araşdırmaya əsasən müəyyən edilmişdir ki, əsas depressiyasının ömür boyu yayılması icmalar arasında 16,3%-dən 41,9%-ə qədər dəyişdi. Müharibəyə məruz qalma və əvvəlki böyük depressiya tarixi mövcud depressiyanın əsas proqnozlaşdırıcıları idi.

Müharibənin 118 Livanlı girovu arasında aparılan kəşiməni əhatə edən tədqiqat göstərmişdi ki, psixoloji sıxıntı nümunənin 42,1%-də, nəzarət qrupu arasında isə 27,8%-də mövcuddur. Stress üçün əhəmiyyətli proqnozlar təhsil illəri və azadlığa çıxdıqdan sonra dindarlığın artması idi.

Fələstində də çoxlu sayda tədqiqatlar aparılmış və uşaqlar, yeniyetmələr, qadınlar, qaçqınlar və məhbuslar arasında yüksək səviyyədə psixososial problemlərin olduğunu bildirmişdir. Qəzza İcma Psixi Sağlamlıq Proqramı tərəfindən 10-19 yaş arası uşaqlar arasında aparılan araşdırma göstərib ki, 32,7% psixoloji müdaxilə tələb edən PTSP simptomlarından, 49,2% orta PTSP simptomlarından, 15,6% yüngül PTSP simptomlarından əziyyət çəkir.

(Oğlanlarda (58%) qızlar (42%), düşərgələrdə yaşayan uşaqlar isə şəhərlərdə yaşayan uşaqlardan (müvafiq olaraq 84,1% və 15,8%) daha çox əziyyət çəkirdilər. İkinci İntifada zamanı Fələstinlilərin yaşayış şəraiti ilə bağlı təsəvvürləri ilə bağlı araşdırma müəyyən edib ki, valideynlərin 46%-i övladları arasında aqressiv davranışlar olduğunu, 38%-nin uşaqlarının pis məktəb nəticələrini qeyd etdiyini, 27%-nin yatağını islatdığını, 39%-nin isə kabuslardan əziyyət çəkdiyini bildirib. Tədqiqat onu da ortaya qoydu ki, qaçqın olmayan uşaqlarla (41%) müqayisədə daha çox qaçqın olan uşaqlar (53%) aqressiv davranır. Respondentlərin 38 %-i güllələnmənin əsas təsir olduğunu, 34%-i bunun televiziyada zorakılıq olduğunu, 7 %-i evdə həbsi, 11 %-i isə bunun qohumların və qonşuların həbs edilərək döyülməsi olduğunu bildirib. Qaçqın və qaçqın olmayanların 70 %-i övladlarının problemləri ilə bağlı heç bir psixoloji dəstək almadıqlarını bildiriblər. Qəzza İcma Psixi Sağlamlıq Mərkəzinin son 10 il ərzində apardığı bir sıra tədqiqatlarda uşaqlar üçün ən çox yayılmış travma növləri cənazələrə şahid olmaq (95%), güllələnmə şahidi olmaq (83%), yaralı və ya ölü görmək olub. Bombardman zonasında yaşayan uşaqlar arasında 54% ağır, 33,5% orta, 11% isə yüngül və ya şübhəli PTSP səviyyəsindən əziyyət çəkib(Eisenbruch və b 2004,s. 229].

Ruandaya nəzər yetirdiyimiz zaman Ruandada soyqırımdan sağ çıxanların fiziki və psixi sağlamlıq problemləri ilə bağlı araşdırmalar diqqətimizi çəkdi. 2091 insanın araşdırıldığı icma əsaslı bir araşdırmada 24,8% PTSP üçün simptom meyarlarına cavab verdi, hər bir əlavə travmatik hadisə üçün PTSP simptom meyarlarına cavab verən düzəliş edilmiş ehtimal nisbəti 1,43 idi. PTSP meyarlarına cavab verən respondentlərin Ruanda milli sınaqlarına müsbət münasibət göstərmə ehtimalı daha az idi və bu, barışmanın uğurlu olması üçün travmanın təsirlərinin nəzərə alınması lazım olduğunu irəli sürdü. Paytaxt Kiqali ələ keçirildikdən sonra

Zairə, Qomaya qaçan çoxlu sayda qaçqının (beş gündə 500.000-800.000) sağlamlıq vəziyyəti ilə bağlı məlumatlar var, lakin onların heç biri psixi sağlamlıq ölçüsünü nəzərə almayıb.

Şri Lanka da uzun müddət davam edən münaqişələr ocağı olanlardandır. Şri-Lankada əksər Sinhala və azlıq Tamil əhalisi arasında münaqişə illərdi davam edir. Münaqişənin mülki əhaliyə psixoloji təsirlərini araşdıran ilk tədqiqatlardan biri epidemioloji sorğudur, tədqiqatda iştirak edən əhalinin yalnız 6%-nin heç bir müharibə stressi yaşamadığını bildirmişdir. Əhalinin 64%-də psixososial nəticələr, o cümlədən somatizasiya (41%), PTSP (27%), anksiyete pozğunluğu (26%), əsas depressiya (25%), alkoqol və narkotikdən sui-istifadə (15%) və funksional əlillik müşahidə olunub. (18%). Tamil cəmiyyətinin dağılması qadınların daha çox məsuliyyət götürməsinə gətirib çıxardı ki, bu da öz növbəsində onları stressə daha həssas etdi. Uşaqlar və yeniyetmələr daha yüksək psixi sağlamlıq xəstəliyə malikdirlər.

Somalidə əhali arasında aparılan bir araşdırma yüksək psixiatrik xəstəlik aşkar etmişdir. UNICEF-in araşdırması 10 000 uşaqdan ibarət seçmənin yüksək nisbətində uzunmüddətli münaqişə vəziyyətinin psixoloji təsirlərinin sübutunu tapdı. Ölkədə psixi sağlamlıq demək olar ki, tamamilə pozulmuşdur.

İndiki reallıqda silahlı münaqişələrin iştirakçısına çevrilmiş şəxslər psixoloji pozuntuların inkişafı üçün risk qrupuna düşür. İfrat silahlı münaqişə nəticəsində yaranan vəziyyətlər sonrası fərdin psixoloji vəziyyəti kəskin şəkildə mürəkkəbləşir. Axı, hərbi əməliyyatlar insan həyatı üçün birbaşa təhlükə və müstəsna fiziki və zehni təhlükə ilə əlaqələndirilir. Münaqişə istənilən sosial sistemin inkişafının tərkib hissəsidir, onun tərəqqisinə töhfə verir. Təəssüf ki, ortaya çıxanda qaçılmaz hallar olur, nəzarətdən çıxır və daha dağıdıcı olur. Münaqişənin güclənməsi riski dağıdıcı mərhələni minimuma endirmək olar, lakin tamamilə aradan qaldırmaq mümkün deyil. İllər öncə keçmiş Yuqoslaviyada baş vermiş hadisələrin təcrübəsi göstərir ki, silahlı münaqişədən iqtisadi və mədəni cəhətdən ən inkişaf etmiş ölkələr də sığortalanmayıb.

Buna görə də alınan psixoloji müharibə travmasını və başa çatdıqdan sonra baş verən posttravmatik stress pozuntusunu minimuma endirmək üçün əvvəlcədən diqqət yetirilməli olan məqamlar var:

- 1) Müharibənin tarixini hərtərəfli bilmək;
- 2) Nəinki psixiatriyanın nailiyyətlərini, həmçinin əlaqəli sahələri hərbi psixologiya, sosiologiya, konfliktologiya, farmakologiyayı da bilmək;
- 3) Son silahlı münaqişələrin xüsusiyyətlərini öyrənmək, induksiya və analogiya kimi ümumi məntiqi bilik metodlarına əsaslanaraq müasir silahlı münaqişələrin gedişatını təhlil etməyə və proqnozlaşdırmağa imkan verəcək.

Zorakılıq müharibədə hər yerdə olur və cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə edir, baxmayaraq ki, onun baş verməsi çox güman ki, lazımcına qiymətləndirilmir. 20-ci əsrdə mülki əhalinin, xüsusən də qadınların və uşaqların daha çox hissəsinə doğru dünyəvi bir tendensiya müşahidə edildi . Son onillikdə müharibə ilə bağlı ölümlərin 90%-ə qədərini mülki şəxslər olduğu təxmin edilir . Münaqişə davam edən, lakin sülh dövrünə uyğun olmayan bir ekosistem yaradır və onun mirası çox vaxt zorakılığı təşviq edən bir mühitdir. Atıcı silahların sayı illərdir qalır, buna misal olaraq 1996-cı ildə Qvatemalada baş vermiş vətəndaş müharibəsi, müharibə bitdikdən sonra silah zorakılığının daha çox olduğu yerdir . Eynilə, Şərqi Afrikada torpaq mübahisələrində artan silahlı münaqişə əvvəlki soyuq müharibə siyasətinin nəticəsidir və hazırda 68 ölkədə qaldığı düşünülmə 110 milyon mina hərəkətsiz vəziyyətdə qala bilər və mülki şəxslərə həm fiziki, həm də zehni olaraq zərər verə bilər (Benyamini, Solomon, 2005).

Azərbaycana-öz ölkəmizə nəzər yetirdiyimiz zaman qədim tarixə malik olan, yerləşdiyi əlverişli coğrafi məkan və zəngin təbii sərvətlərə görə əsrlər boyunca Azərbaycan çox sayda hücumlara, talanlara, maddi və mənəvi istismara məruz qaldığının şahidi oluruq. İlk öncə XX əsrin 90-cı illərində baş verən I Qarabağ müharibəsinə nəzər yetirək. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nəticələri və stresslərinin sosial-psixoloji təhlilinə diqqət yetirdikdə, posttravmatik stresslər və onların sosial-psixoloji mahiyyəti aydın görünür. Ermənilərin törətdiyi vandalizm, Qarabağ müharibəsinin azərbaycanlıların şüurunda yaratdığı çətinlik və gərginlik zaman keçdikcə unudulması çox çətin olan bir prosesdir.

Birinci Qarabağ müharibəsinin Azərbaycan xalqına vurduğu maddi və mənəvi ziyanı heç nə ilə kompensasiya etmək olmaz. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nəticələri hələ də əhalinin müxtəlif təbəqələrinin posttravmatik stresslərində hiss olunur. Yaxınlarını, ailə üzvlərini itirmiş, fiziki və psixoloji xəsarət almış insanlar bu vaxtı xatırlayır, gərginlik, təşviş hiss edir, hər zaman psixoloji sarsıntının izini özləri ilə aparırlar. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı verdiyi itkilər nəticəsində Azərbaycan xalqının və onun vətəndaşlarının mənəvi-psixoloji sarsıntılarını Xocalı faciəsinin timsalında ümumiləşdirmək olar “Bu hadisə yalnız Xocalı sakinlərinə deyil, həm də 1 milyondan çox qaçqın və məcburi köçkünün həyatına, Azərbaycan əhalisinin maddi, mənəvi və sosial-psixoloji durumuna çox mənfi təsir göstərmişdir. Siyasi nöqtəyi-nəzərdən soyqırım törətmək xalqın varlığı və mənsubiyyəti qorxusu ilə bağlıdır. Dünya tarixində çoxlu soyqırımlar olub. Amma öldürülənlərin cəsədləri üzərində belə vəhşiliklər hər b tarixində heç vaxt görülməyib. ”

44 günlük II Qarabağ müharibəsi zamanı işğalçı Ermənistan Azərbaycanın mülki əhalisini və mülki obyektlərini atəşə tutaraq, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərini, daha dəqiq desək, 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarını və Əlavə Protokollarını kobud şəkildə

pozaraq müxtəlif cinayətlər törədib. Beynəlxalq humanitar hüquq münaqişə zamanı qadınlara, uşaqlara, tibb işçilərinə və ümumilikdə mülki şəxslərə hücumu qadağan etsə də, təcavüzkar həmişə olduğu kimi, silahlı münaqişələrlə bağlı beynəlxalq aləmdə yekdilliklə qəbul edilmiş bütün qaydalara və dövlətlərarası normalara məhəl qoymamışdır (“Jus in bello” – silahlı münaqişə ilə bağlı tətbiq edilən hüquq normalarının məcmusu) bütün dünyanın nəzərində birmənalı şəkildə pozulmuşdur.

İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı düşmən Azərbaycanın dinc əhalisini qəsdən hədəfə alıb, dinc əhalini və mülki obyektləri ağır artilleriyadan atəşə tutub, terror aktlarından da çəkinməyib. Ermənistan silahlı qüvvələrinin atəşkəsi pozması nəticəsində 93 dinc sakin həlak olub, 407 nəfər yaralanıb, 3000-dən çox evə ziyan dəyib. Biz 20-ci əsrin əvvəllərində əzəli torpaqlarımızda məqsədyönlü şəkildə məskunlaşan ermənilərin dinc əhalimizdə bəslədiyi işğalçılıq siyasətinin qılgıncımlarını gördük. Bu nifrət 1990-cı illərdə günahsız uşaqların və qadınların öldürüldüyü kimi 2020-ci ildə də özünü göstərdi. Bununla da düşmən döyüş meydanındakı ağırlı məğlubiyyətini ört-basdır etməyə çalışırdı. Ermənistan tərəfi silahlı münaqişələr zamanı uşaq hüquqlarının təmin edilməsi baxımından BMT Baş Assambleyasının 20 noyabr 1989-cu il tarixli 44/25 sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Uşaq Hüquqları Konvensiyasını pozub. Bildiyimiz kimi, Konvensiya 2 sentyabr 1990-cı ildə qüvvəyə minmişdir(<https://president.az/az/articles/view/52373>).

Azərbaycan 1992-ci ildə BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasına və 2002-ci ildə Konvensiyaya iki əlavə protokola qoşulub. 1998-ci ildə ölkəmizdə BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasının müddəalarını əks etdirən “Uşaq hüquqları haqqında” qanun qəbul edilib. Konvensiyanın 36-cı maddəsinə əsasən, dövlətlər uşaqları onların rifahına zərər vuran bütün digər istismar formalarından qoruyur. 38-ci maddəyə əsasən, iştirakçı dövlətlər silahlı münaqişədə olan uşaqlara tətbiq edilən beynəlxalq humanitar hüquqa hörmət etməyi və onlara əməl olunmasını təmin etməyi öhdələrinə götürürlər. Silahlı münaqişələr zamanı mülki şəxslərin müdafiəsi ilə bağlı beynəlxalq humanitar hüquqdan irəli gələn öhdəliklərinə uyğun olaraq, iştirakçı dövlətlər silahlı münaqişə nəticəsində zərər çəkmiş uşaqların müdafiəsi və onlara qayğı göstərilməsini təmin etmək üçün bütün mümkün tədbirləri görməlidirlər. Ermənilərin Gəncə şəhərinin mərkəzi hissəsində çoxmənzilli binaları atəşə tutması nəticəsində 6 azyaşlının həlak olduğu hamıya məlumdur. Bu, düşmənin xalqımızın övladlarına qarşı ilk qəddarlığı deyil. Belə statistika yoxdur.

Nəzərdən keçirdiyimiz ümumi araşdırmalardan bəzi geniş risk faktorları və assosiasiyaları çıxarmaq mümkündür. Belə ki, qadınlarda müharibənin psixoloji nəticələrinə qarşı həssaslığının artdığı qənaətinə gəlinir. Uşaqlarda travma ilə bağlı psixoloji problemlərin

daha yüksək nisbətlərinə dair ardıcıl sübutlar mövcuddur. Travmanın dərəcəsi ilə psixoloji problemlərin miqdarı arasında birbaşa əlaqə bir sıra tədqiqatlarda ardıcıldır. Həm fiziki, həm də psixoloji travmaya məruz qalma nə qədər çox olarsa, simptomlar bir o qədər aydın olur.

I Qarabağ Müharibəsindən sonra əhalinin psixoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün bəzi təkliflər var idi. Vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm addım qaçqınların psixi sağlamlığına həsr olunmuş xüsusi bölmə daxil olmaqla, Psixi Sağlamlıq Milli Proqramının yaradılması olardı. Təcrübə göstərir ki, bu populyasiyalarda müxtəlif qayğı üsullarına ehtiyac var. Bəzi bölgələrdə düşərgələri, kəndləri və yataqxanaları tutan qaçqınların konsentrasiyası xüsusilə yüksək olduğundan, belə görünür ki, psixi sağlamlıq xidməti mərkəzləşdirilməli və icma əsaslı yanaşmalar qəbul edilməlidir. Alternativ xidmət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları psixi sağlamlıq xidmətinin təşkilində mühüm rol oynaya bilər. Daha bir perspektivli istiqamət qaçqınlar üçün psixi sağlamlıq problemlərini təsvir edən təhsil proqramlarının həyata keçirilməsi idi. Bir tərəfdən, bu cür təhsil proqramları psixi pozğunluqlarla bağlı stiqma ilə mübarizədə faydalı ola bilər; digər tərəfdən, onlar insanlara qayğı üçün necə müraciət etmələri barədə məlumat verə bilərdilər. Bu cür proqramlar qaçqınlar öz torpaqlarına qayıdanda və münaqişənin həllindən və işğal olunmuş ərazilər azad edildikdən sonra yeni şəraitə uyğunlaşmalı olduqları zaman da mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Bununla əlaqədar olaraq, qaçqınların psixososial reabilitasiyası üzrə layihələri maliyyələşdirən beynəlxalq qurumlar, o cümlədən bu sahədə xüsusi təcrübəsi olan peşəkar təşkilatlar tərəfindən çox mühüm yardım göstərilə bilər. Sonrakı həyat hadisələri və onların psixiatrik problemlərin baş verməsi ilə əlaqəsi münaqişəli vəziyyətlərin mənfi təsirlərini minimuma endirmək yolu kimi sürətli və tam reabilitasiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müharibə ilə bağlı travmaların təsirlərini minimuma endirmək üçün həm fiziki dəstəyin, həm də psixoloji dəstəyin dəyərini, eləcə də münaqişəli vəziyyətlərlə mübarizə yolları kimi mədəni təcrübələrin rolunu göstərən tədqiqatlara ehtiyac var(<https://president.az/az/articles/view/52373>).

2.2."Müharibə hədiyyəsi" və ya insan ruhunun sınağı.

Müharibə və sülh şəraitinin səbəbləri müxtəlif sosioloji nəzəriyyələr çərçivəsində nəzərdən keçirilir. "Müharibə sindromunun" sosial nəticələri mülki əhalinin və bütövlükdə cəmiyyətin şəxsiyyətinə mənfi təsir göstərdi. Zaman və məkana qalib gəlmək tarixi yaddaşı formalaşdıran müəyyən hadisələrin qiymətləndirilməsində və yenidən nəzərdən keçirilməsində ifadə olunan keçmiş və indinin dialoqları ilə müşayiət olunur. Dövrələr bir-birini əvəz edir, bir-birini dəyişdirir, faktları nümayiş etdirir və bizə onları şərh etmək hüququ verir. İctimai şüurda dominant yeri bəşər tarixinin daimi atributu kimi müharibələr tutur. Qələbələr və

məğlubiyyətlər məhz onlarla əlaqələndirilir, ölkəsi üçün ya qürur, ya da utanc doğurur. Bununla belə, xalqın mənafeyi naminə aparılan istənilən müharibənin, hətta ən ədalətli müharibənin təməlində böyük itkilər dayanır: itkilər, dağıntılar, yoxsulluq. Müharibə insan hissələrini ifşa edir, daxili aləmini ifşa edir, bütün dəyərlər sistemini dəyişir. Bu, istər mülki əhalinin nümayəndəsi olsun, istərsə də hərbi olsun, hər bir iştirakçı üçün xarakterikdir. Müharibə sınağı iz buraxmadan keçməz, bu möhür müharibədən sonrakı dövrdə əhalinin gələcək həyat yolunu müəyyən edən, dinc həyatda sağ qalma strategiyalarını dəyişdirir.

Müharibə və sülh həm antik dövr mütəfəkkirləri, həm də orta əsr filosofları üçün tədqiqat mövzusu olmuşdur, lakin bunlar haqqında sosioloji kontekstdə anlayışlar yalnız XIX əsrin sonlarından danışılmağa başladı. Bir çox sosioloqlar müharibə və sülhü müxtəlif nöqteyi-nəzərdən və sosial nəzəriyyələrdən nəzərdən keçirmişlər. Silahlı münaqişələr həmişə zorakılıqdır ki, bu da “insan azadlığının, o cümlədən etnik qrupun, sosial qrupun öz faktiki mövcudluğunda, zahiri ifadəsində və onun mexanizmlərində insanların müəyyən hərəkətlərə məcbur edilməsindən və ya zorakılığa məruz qalmasından ibarətdir. Aparılan fəlsəfi və sosioloji təhlil göstərir ki, müharibənin mahiyyətində siyasət və zorakılıq vasitələri dialektik şəkildə qarşılıqlı təsir göstərir. Siyasət həm müharibənin səbəblərinə, həm də onun aparılması üsullarına birbaşa təsir göstərir.

Müharibələr həmişə kütlələrin deyil, üstünlük təşkil edən hakim siniflərin iqtisadi maraqlarına görə aparılmışdır. Hərbi generalların açıqlamaları da bunu təsdiqləyir: “Hamı bilir ki, müharibələr ancaq hökumətlər və xalqlar arasında siyasi münasibətlərdən qaynaqlanır. Lakin hər şey adətən elə qurulur ki, sanki müharibənin başlaması ilə bu münasibətlər kəsilir və yalnız öz qanunlarına tabe olaraq tamamilə başqa vəziyyət yaranır. Biz bunun əksini təsdiq edirik: müharibə başqa vasitələrin müdaxiləsi ilə siyasi münasibətlərin davam etdirilməsindən başqa bir şey deyildir” (Керсновский, 1995, s. 217).

E.Giddensə görə müharibələr insan aqressivliyinin birbaşa nəticəsi deyildir. Müharibə Giddensin nöqteyi-nəzərindən “ilk dövlətlərin yaranması prosesinin ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri” kimi görünür. Müasir dünyanın xəritəsinin müəyyənləşməsində müharibələr və hərbi toqquşmalar özünəməxsus rol oynamışdır. Müasir orduların yaranması XVIII əsrdə başlayan sənayeləşmədən ayrılmazdır. O vaxtdan bəri hərbi inkişafda aparıcı rolunu tam və ya qismən silah istehsalı və texniki yeniliklərin tətbiqi ilə məşğul olan böyük dövlətlər, korporasiyalar oynayır. Təkamülçülük nəzəriyyəsinin banisi Q.Spenser bəşəriyyətin keçmiş tarixi inkişafında müharibələrin nəhəng dövlətlərin və ümumilikdə sivilizasiyaların yaranmasında mütərəqqi rol oynadığını qeyd etmişdir. Bir çox sosioloqların fikirləri

bəşəriyyətin keçmişində və ya indinin müəyyən vəziyyətlərində müharibənin müsbət rolunu əks etdirir.

İnteqral sosiologiya çərçivəsində sosial sistem konsepsiyası əsasında daxili və beynəlxalq dünyanın əsasları çıxarılmışdır. Müharibələrin əsas səbəbi, ilk növbədə, cəmiyyətin və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin əsas dəyərlər sisteminin və müvafiq normaların (dini, elmi, iqtisadi, əxlaqi, hüquqi, siyasi, estetik), onların uyğunluğunun pozulmasıdır. Buna görə də, sülh üçün zəruri şərtlər aşağıdakı kimi ola bilər:

-Əksər müasir mədəni dəyərlərin əsaslı şəkildə nəzərdən keçirilməsi və yenidən qiymətləndirilməsi;

- Fərq qoymadan hər kəsi birləşdirən əsas norma və dəyərlər sisteminin bütün dövlətlərdə, xalqlarda və sosial qruplarda faktiki yayılması və həyata keçirilməsi;

-Müharibə və sülhlə bağlı bütün dövlətlərin suverenliyinin açıq şəkildə məhdudlaşdırılması;

-Bütün beynəlxalq münaqişələrdə məcburi qərarlar qəbul etmək hüququna malik olan ali beynəlxalq orqanın yaradılması.

Aparılan araşdırmalarda müharibənin mahiyyəti ilə bağlı fikirlərin məntiqi davamı mədəni və sosial quruluş arasında uyğunsuzluq, mədəni olaraq müəyyən edilmiş məqsədlərə normal, qanuni vasitələrlə nail ola bilməməkdir. Davranışın ən təhlükəli yolu üsyan və nəticədə düşmənçilikdir. Müharibə iştirakçıları cəmiyyətin strukturunda öz yerini tapmaq, dinc yaşamaq hüquqlarını sübut etmək üçün qanuni şəkildə çətinliklər yarandıqda təkcə müharibədə deyil, mülki həyatda da oxşar ictimai həyat hadisəsi ilə üzləşirlər.

Müharibə ilə bağlı müxtəlif yanaşmaları təhlil edərkən, Hollandiya etnoloqu və sosioloqu Rudolf Steinmetzerin silahlı münaqişələrin səbəbi haqqındakı fikirlərinə nəzər yetirmək yerinə düşər. "Müharibə fəlsəfəsi" əsərində o, ardıcıl olaraq insanla heyvan arasındakı əsas fərqi "müharibə hədiyyəsi" olduğunu və bütün bəşər mədəniyyətinin inkişafı üçün məhz ona borclu olduğunu müdafiə edirdi. Müharibə, onun fikrincə, cəmiyyətin həyatında ali hakim və islahatçı rolunu oynayan dövlətlərarası rəqabət növüdür. Müharibənin bütün mənfi cəhətləri onun ən mühüm funksiyası - dövlətin mövcudluğunu təmin etmək kimi tamamilə əhatə olunur.

Müharibə insan ruhunun, insanların psixoloji və fiziki imkanlarının ən çətin sınaqlarından biridir. Bu, hakimiyyət və siyasətçilər tərəfindən həyata keçirilən bir növ təcrübədir ki, iştirakçılar nəinki sağ qalmalı, həm də yaşanan hadisələrdən sonra mövcud ola bilməlidirlər. Təhlükə, yoldaşların ölümü, xəsarətlər, daimi zorakılıq və ağrı - bunlar döyüş

şəraitində həyatın super-ekstremal şəraitini müəyyən edən stress faktorlarıdır (Олпорт 2002,s. 157).

S.İ. Sedin və R.A. Abdurahmanov müharibələrdə iştirakın psixoloji nəticələrinin öyrənilməsi ənənələri haqqında bir növ tarixi məlumat verir. Müəlliflər xüsusilə diqqəti ona yönəldirlər ki, psixi pozğunluqların təbiəti və spesifik xüsusiyyətləri haqqında düşüncələr qədim mütəfəkkirlər Herodot, Ksenofont, Fukididin əsərlərində yer alır. Məsələn, Troya müharibəsi hadisələrinə həsr olunmuş qəhrəmanlıq dastanı “İliada”da Homer travmatik hadisələrə reaksiyaların dəqiq təsvirini verir.

İlk dəfə olaraq, bu və ya digər ekstremal vəziyyət, qlobal (müharibə, zəlzələ, daşqın) və ya şəxsi planın fəlakəti ilə üzləşmiş insanlarda psixoloji dəyişikliklər Amerika Vətəndaş Müharibəsi (1871) zamanı əhali arasında Da Kosta tərəfindən təsvir edilmişdir.

Rus-Yapon müharibəsi (1904-1905) zamanı həkimlərin tədqiqatı müşahidələrinə görə müharibə epizodlarının xəyalları, artan əsəbilik, iradənin zəifləməsi, zəiflik hissi kimi psixi hadisələr müharibə bitdikdən bir neçə ay sonra müşahidə edilirdi.

İkinci Dünya Müharibəsi bütöv xalqların əsarətə düşməsi, faşist terroru, dövlətlərin azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizə, qəhrəmanlıqlar, misilsiz qurbanlar dövrü kimi tarixi yaddaşa daxil olmuş bütöv bir dövrdür. Böyük Vətən Müharibəsinin psixi nəticələrinə həsr olunmuş yerli müəlliflərin tədqiqatlarında əsas diqqət döyüş xəsarətləri və yaralarının nəticələrinə (ilk növbədə beyin), yorğunluq, yoluxucu xəstəliklərin və insanların sinir sistemində digər zərərli təsirlərə verilir.

Hazırda posttravmatik stress reaksiyalarının öyrənilməsinə maraq kifayət qədər yüksəkdir, onlar psixoanalitik, koqnitiv, davranışçı, psixososial, psixofiziki, psixobioloji yanaşmalar çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Müharibənin psixoloji nəticələri üzrə tanınmış mütəxəssis R.Qabriel vurğulayır: “Tarix göstərir ki, qoşunlar nə qədər hazırlıqlı olsalar da, hərəkətləri nə qədər koordinasiyalı olsa da, mülki əhali müharibə dəhşətində üzərlərinə düşən psixoloji gərginliklərə tab gətirə bilmir, "uzun müddət müharibə şəraitində olmaq mümkün deyil, bu zaman müxtəlif psixoloji pozğunluqlardan əziyyət çəkirlər.”Bu cür pozğunluqların əhatə dairəsi həqiqətən genişdir”(Journal of Education and Training Studies,2016).

Ədəbiyyatda dəfələrlə sübut edilmişdir ki, İkinci Dünya Müharibəsi zamanı yalnız Amerika ruhi pozğunluqlar səbəbi ilə 500 mindən çox insan itirdi. Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, müharibənin öz həddi var ki, bunlardan da başlıcası insanın ətraf mühitin bütün dəhşətlərinə baxmayaraq, təfəkkürün aydınlığını qorumaq və ayıq davranmaq bacarığıdır.

İki sistemi - sosializm və kapitalizmi bir-birindən ayıran "dəmir pərdə" çoxdan yıxılıb. Onların yerini millətlərarası yeni hərbi münaqişələr, sülhməramlı əməliyyatlar, silahlı müdaxilələr tutur, müharibə zamanı özünü, iradəsini, fiziki və mənəvi imkanlarını sınımış insanlar bizim yanımızda yaşamaqda davam edirlər. Müharibədən sonrakı həyata qayıtdıqdan sonra, vətəndaş cəmiyyətinə adaptasiya və inteqrasiya dövründə onları bəlkə də daha böyük sınaqlar gözləyir. Bir tərəfdən, müxtəlif sindromlar şəklində "müharibə hədiyyəsi"nin nəticələri onların həyatının ayrılmaz yoldaşlarına çevriləcəkdir. Müharibənin nəticələri arasında mülki əhalinin psixi sağlamlığına təsiri ən mühümlərdən biridir. Ümumi əhalinin tədqiqatları psixi pozuntuların tezliyi və yayılmasının müəyyən bir artımını göstərir. Qadınlar kişilərdən daha çox təsirlənir. Digər həssas qruplar uşaqlar, qocalar və əlillərdir. Yayılma dərəcələri travmanın dərəcəsi və fiziki və emosional dəstəyin mövcudluğu ilə əlaqələndirilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə mədəni və dini mübarizə strategiyalarından tez-tez istifadə olunur.

Müharibə həm döyüşənlərə, həm də döyüşməyənlərə həm fiziki, həm də emosional olaraq mənfi təsir göstərir. Ölüm, xəsarət, zorakılıq, qidalanma, xəstəlik və əlillik ən çox görülən problemlər bunlardır. Müharibənin nəticələrini təhlil edərkən, travma sonrası stress pozğunluğu (PTSP), depressiya və narahatlıq emosional təsirlərdən bəziləridir. Müharibə, işgəncə və repressiyanın birgə təsirləri çox vaxt qeyri-döyüşçülərə mülki şəxslərə də şamil edilir, xüsusən də döyüş bölgələrində tutulan və ya müharibə ilə əlaqədar iştirak etmək məcburiyyətində qalanlar üçün keçərlidir. Bundan əlavə, müharibə ilə bağlı emosional iztirablar ola bilər, təkcə həyatı təhlükəsi olan vəziyyətlərə və zorakılığa birbaşa məruz qalma nəticəsində deyil, həm də dolaylı stress amilləri, məsələn, qohumların, ailə üzvlərinin xəsarət alması və ya ölümü, iqtisadi çətinliklər, coğrafi yerdəyişmə və gündəlik həyatın davamlı pozulması təsir edir. Psixoloqlar qeyri-döyüşçülərin, müharibədən mənfi təsirlənən, çox vaxt uşaqlar, qadınlar və yaşlılardan ibarət həssas əhali qrupunun emosional bərpasını və möhkəmliyini ən yaxşı şəkildə necə dəstəkləyəcəkləri ilə bağlı işlər görməlidir.

Müharibə və silahlı münaqişə insan həyatına əhəmiyyətli itkilər verir və bütün dünyada əlilliyin əsas səbəbidir. Münaqişənin birbaşa nəticəsi olaraq yaralanan və öldürülənlərlə yanaşı, çoxlu sayda insan da müharibənin global sağlamlığa daha geniş təsirindən mənfi təsirlənir. Müharibə həmçinin səhiyyəni dəstəkləmək üçün qurulan infrastrukturu zədələyir. Müharibə insanları təhlükəsizlik axtarışında evlərini tərk etməyə məcbur edir, BMT-nin son rəqəmlərinə görə, hazırda təxminən 70 milyon insan müharibə səbəbindən öz evlərini tərk edir. Bu yerdəyişmə sağlamlığa inanılmaz dərəcədə zərər verə bilər, yatmaq, sığınmaq üçün təhlükəsiz

və ardıcıl yer yoxdur. O, həmçinin müntəzəm qida mənbəyini və düzgün bəslənməni aradan qaldırır. Xüsusilə, qaçqınların yoluxucu xəstəliklərə yoluxma riski yüksəkdir. Son tədqiqatlar qaçqın və sığınacaq axtaran əhali arasında müxtəlif yoluxucu xəstəliklərin yayılması barədə məlumat vermişdir. Müharibə fiziki sağlamlığa təsir etməklə yanaşı, həm münaqişədə fəal iştirak edənlərin, həm də mülki şəxslərin psixi sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Qaçqın əhali arasında yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının artması Suriyadakı münaqişə zamanı özünü büruzə verdi, burada səhiyyə sistemlərinin dağılması qaçqınlarda quduzluq və vərəm kimi yoluxucu xəstəliklərin artmasına səbəb oldu. Münaqişə zamanı evlərindən didərgin düşmüş insanlar, onların daha çox xəstəlik riski altında olmasına kömək edən çoxsaylı amillərə məruz qalırlar. Bu amillərə yoxsulluq səviyyəsinin artması, izdihamlı yaşayış şəraiti və dar şəraitdə işləmək ehtimalının artması daxildir. Köçkünlük insanın yoluxucu xəstəliyə yoluxma riskini ikiqat artırır, aparılan son araşdırmalar immiqrantlar üçün yoluxma riskinin yerli əhali ilə müqayisədə iki dəfə yüksək olduğunu müəyyən etmişdir. Müharibə istər-istəməz təmiz suya, qidaya çıxışı azaldır. Bu, yoluxucu xəstəliklərə yoluxma riskini daha da artırır. Qidalanma və qidalanma ilə əlaqəli xəstəliklər riskini artırır. Təmiz suya çıxışın olmaması vəba və digər su ilə yoluxan xəstəliklərin yayılmasını da gücləndirə bilər. Vəba yaxın yaşayan əhali vasitəsilə nisbətən tez yayıla bilər. Müalicə edilməzsə, vəbanın bir neçə saat ərzində öldürə biləcəyini nəzərə alsaq, bu, xüsusilə təhlükəlidir. Vəba kimi xəstəliklərin üstünlük təşkil edə biləcəyi şəraitdə yaşamağa məcbur olan insanlar, məsələn, tez-tez müharibədə fəal iştirak edən ərazidə yaşamaqla əlaqəli olanlar, dinc ölkələrdə yaşayanlara nisbətən daha yüksək ölüm nisbətində malikdirlər.

Müharibənin sağlamlığa təsirləri cinsiyyətlə bağlıdır. Kişilərin ənənəvi olaraq döyüşdə ölmə və ya yaralanma ehtimalı daha çox olsa da, qadınlar münaqişənin sağlamlıqla bağlı qalıcı nəticələri ilə üzləşmək ehtimalı daha yüksəkdir. Qadınlar da şiddətli qarşıdurma zamanı zorlama riski ilə üzləşirlər. Zorlama və cinsi zorakılıq çox vaxt müharibə vasitəsi kimi istifadə olunur. Bu müharibə cinayətləri zorakılıq edənlərin vasitəsilə qadınların həm fiziki, həm də psixoloji zədələnməsi ilə nəticələnir. Uşaqların sağlamlığı ana sağlamlığı ilə sıx bağlıdır. Yuxarıda müzakirə edildiyi kimi, müharibə qadının sağlamlığına əhəmiyyətli dərəcədə zərərli təsir göstərə bilər ki, bu da onların uşaqlarının, xüsusən də münaqişə zamanı doğulan uşaqların sağlamlığına təsir edə bilər. Münaqişə zamanı doğulan uşaqlar aşağı çəki ilə doğulma riski daha yüksəkdir ki, bu da uşaq ölümü riskinin artması, sonrakı həyatda sağlamlığın pislənməsi və uşaqlıq dövründəki inkişaf problemləri ilə əlaqələndirilir. Bundan əlavə, silahlı münaqişə zamanı peyvənd proqramları məhduddur. Bu, uşağın indi böyük ölçüdə qarşısı alınmayan xəstəliklərə tutulma şansını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Ümumilikdə, münaqişədə

doğulan uşaqlar və münaqişənin baş verdiyi vaxt uşaq olanlar müharibənin ana sağlamlığına təsiri, tibbi xidmətə çıxışın olmaması və ağır həyat şəraiti səbəbindən çoxsaylı sağlamlıq problemləri riski altındadır(Bleich,2003).

Nəhayət, bir çox araşdırmalar göstərib ki, müharibə həm münaqişədə iştirak edənlərin, həm də mülki şəxslərin psixi sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Müharibə şəraitində yaşayan insanlar psixoloji cəhətdən çətin vəziyyətlərlə üzləşirlər, tez-tez evlərindən qovulurlar, qida çatışmazlığı , daimi ölüm və yaralanma qorxusu ilə üzləşirlər. Bu, istər-istəməz insanın psixoloji rifahına zərər verir və mövcud problemləri daha da gücləndirə bilər.

2.3.İkinci Qarabağ Müharibəsi-Böyük Qələbə

2020-ci il 27 sentyabrın tarixində başlayan və cəmi 44 gün davam edən və Vətən Müharibəsi adlandırılan Birinci Qarabağ Müharibəsi 30 ildir davam edən işğala son qoydu. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa edildi. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qazanılan zəfər tarixə öz adını silinməz izlərlə yazdırdı.

Müharibənin ilk günü İlham Əliyev açıqlama verdi ki, Ermənistan ordusunun silahlı qüvvələri mülki əhalinin yaşayış məntəqələrini və Azərbaycanın hərbi mövqelərini atəşə tutur, həm sakinlər, həm də hərbi qulluqçulardan ölənlər və yaralanar var. Azərbaycan silahlı qüvvələri əks hücumla düşmənin hərbi mövqelərini atəşə tutulub, sarsıdıcı zərbələr endirilib, düşmən ordusunun çox sayda həm hərbi texnikası, həm də canlı qüvvəsi məhv edilib. Biz düzgün yoldayıq. Biz doğru yoldayıq. Səbəbimiz haqlıdır. Biz qalib gələcəyik! Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!, - Prezidentin xalqa müraciətində bu sözləri hər bir azərbaycanlı şanlı Qələbəyə aparən əsas şüara çevrildi.[İlham Ə.]

Uğurlu əks-hücum əməliyyatının ilk saatlarından Azərbaycan ordusu Qaraxanbəyli, Nüzgar, Yuxarı Əbdürrəhmanlı, Böyük Mərcanlı, Horadiz və Qərvənd kəndlərini, eləcə də mühüm Ağdərə rayonundakı strateji yüksəklikləri və Murovdağ silsiləsi ərazilərini azad edib.

2020-ci il 3 oktyabr tarixində Azərbaycan ordusu Madagizi işğaldan azad etdi və kəndin tarixi adı yenidən bərpa edilərək Suqovuşan adlandırıldı.

2020-ci il 4 oktyabr tarixində Cəbrayılı, 9 oktyabr tarixində Hadrutu düşməndən işğalından azad edildi. 2020-ci il 17 oktyabr tarixində Azərbaycanın üç rəngli bayrağını Füzulidə dalğalandırıldı. 2020-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan bayrağı Xudafərin körpüsündə göylərə qaldırıldı. 2020-ci il 20 oktyabrın tarixində Zəngilan şəhəri düşmən işğaldan azad olundu.

2020-ci il 22 oktyabr tarixində Zəngilan rayonunun Ağbənd qəsəbəsinin düşmən tapdağından azad edilməsi nəticəsində Azərbaycan İranla dövlət sərhədinə yenidən nəzarətə sahib oldu.

2020-ci il 25-26 oktyabrın tarixində Azərbaycan ordusu tərəfindən Zəngilan, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarının 17 kəndi və Qubadlı şəhəri düşmən işğalından azad edildi. Onu da qeyd etməliyik ki, bu əməliyyatın böyük nəticələrindən biri Azərbaycan ordusu tərəfindən üstünlüyün qazanılması oldu. Belə ki, Ermənistanı Dağlıq Qarabağdakı separatçılarla əlaqələndirən əsas magistral yol Azərbaycan tərəfindən nəzarətə götürüldü.

2020-ci il 28 oktyabrın tarixindən 7 noyabr tarixinə kimi Azərbaycanın şanlı ordusu 53 kəndi və bir neçə strateji yüksəkliyi düşmən işğalından azad etmiş və növbəti hədəf olaraq qədim tarixə malik olan əzəli Azərbaycan torpağı olan Şuşa şəhərinin düşmən işğaldan azad edilməsi idi.

Bu tarix – 8 noyabr tarixi nəinki Azərbaycan tarixinin, həmçinin dünya hərbi tarixinin unudulmaz şanlı səhifələrindən birinə çevrildi. Çox çətin hərbi əməliyyat olan Şuşa əməliyyatını qələbə ilə sonlandıran Azərbaycanın qəhrəman ordusu Şuşa şəhərini düşmən işğalından azad etdi.

Belə ki, Azərbaycan ordusunun komandanlığı landşaftın və seçilmiş marşrutun nəqliyyat vasitələri üçün uyğunsuzluğunu, eləcə də gözlənilməz istiqamətdən düşməyə zərbə endirməsini nəzərə alaraq cəsarətli qərar qəbul etdi. Qəhrəman əsgər və zabitlərimiz Qarabağın on kilometrərlə sıx meşələrində Şuşaya yeni yol saldılar. Sonralar qalib Ali Baş Komandanın Qələbə Yolu adlandırılacaq bu yol ilə hərəkət edən Azərbaycan xüsusi təyinatlıları Şuşanın sıldırım qayalarına dırmaşaraq, yaralı yoldaşlarını çiyinlərində daşıyaraq bir neçə istiqamətdən şəhərə daxil oldular. Sən azadsan, əziz Şuşa! Qayıtdıq, əziz Şuşa! Biz səni dirildəcəyik, əziz Şuşa! Şuşa bizimdir! Bizim Qarabağ! Qarabağ - Azərbaycan!
(<https://president.az/az/articles/view/39468>).

Şuşanın azad edilməsi ilə erməni ordusu öz gücünü tamamilə itirmiş oldu. Şuşa əməliyyatından bir gün sonra - 2020-ci il noyabrın 9-da Azərbaycan Silahlı Qüvvələri düşmən tapdağı altında olan 71 kəndi, 1 yaşayış məntəqəsini və 8 strateji yüksəkliyi azad edib.

Azərbaycan ordusunun 2020-ci il sentyabrın 27-dən Qarabağda başladığı uğurlu əks-əməliyyat nəticəsində noyabrın 9-dək 5 şəhər, 4 qəsəbə və 286 kənd işğaldan azad edilib. Bu, müasir hərbi tarixində ən uğurlu hərbi əməliyyat idi. Deyə bilərik ki, Ermənistan ordusu tamamilə məhv edilib, düşmənin 3,8 milyard dollar dəyərində silah və sursatları məhv edilib.

Müharibədə məğlub olan Ermənistan hökuməti 2020-ci il noyabrın 9-dan 10-na keçən gecə təslim aktı imzalayıb. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Rusiya

Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin və Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyanın hərbi əməliyyatların dayandırılması ilə bağlı üçtərəfli bəyanatı imzalanıb. Bəyanatda qeyd edilirdi ki, Ermənistan 2020-ci il 20 noyabrın tarixində Ağdamı, 25 noyabr tarixində Kəlbəcəri və 1 dekabr tarixində Laçın rayonunu Azərbaycan ordusuna təhvil verməlidir. Beləliklə də Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü bərpa edilirdi.

Bu qələbə ilə Azərbaycan ordusu öz qəhrəmanlığı, şücaəti ilə müasir hərbi tarixində iz qoydu. 44 gün müddətində mürəkkəb relyefdə müasir hərbi silahlardan istifadə etmək qabiliyyətinə sahib olan və sonda qələbə çalan Azərbaycan ordusu böyük əzmkarlıq, yüksək peşəkarlıq göstərdi. Müharibə başladığı andan etibarən düşmənin cəbhədəki müdafiə xəttini böyük şücaətlə qıran ordumuz sonrakı günlərdə dayanmadan irəlilədi.

Şuşanın azad edilməsi üçün həyata keçirilən əməliyyatdan danışan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Şuşa əməliyyatının dünya hərbi tarixində böyük yer tutacağını vurğulamışdı. Çünki, bu əməliyyatı həyata keçirən qəhrəman döyüşçülər yüngül silahlarla silahlanmış şəkildə, dağlardan, meşələrdən, sıldırım qayalardan keçərək böyük qələbəyə öz imzalarını atıblar.

Azərbaycan ordusunun İkinci Qarabağ müharibəsində böyük qələbə qazanmasında əsgər və zabitlərin böyük qəhrəmanlığı, vətənpərvərliyi dayanır. Dövlət başçısı İlham Əliyev bu barədə dəfələrlə çıxışlar etmiş və təkrar-təkrar dəfələrlə vurğulamışdır:

-Bu, əməliyyatların düzgün planlaşdırılmasının, texniki təchizatının, və həyata keçirilməsinin vəhdət təşkil etdiyi yeni müharibə nəslidir, bizim ordumuzun döyüş qabiliyyəti və mənəvi-psixoloji hazırlığı ilə vəhdət təşkil edir. Halbuki mən artıq bir neçə dəfə demişəm ki, bu qələbə bizim texniki imkanlarımızla deyil, əsgər və zabitlərimiz tərəfindən qazanılıb. Torpaqlarımızı düşməndən azad edərək, xalqımıza bu Qələbəni verdilər. Ona görə də bu qələbənin ilk qəhrəmanı Azərbaycan əsgəridir, Azərbaycan zabitidir və bunu hamı bilməlidir(<https://az.usembassy.gov/az/category/us-and-azerbaijan-az/>).

İkinci Qarabağ müharibəsində şanlı qələbə Azərbaycan xalqının qəhrəman oğullarının qanı və canı hesabına qazanılıb. Bu Vətən müharibəsində Azərbaycan ordusunun 2907 hərbi qulluqçusu şəhid olmuşdur. Müharibədə şəhid və qazi olan oğulların qəhrəmanlığı həm dövlət, həm də xalq tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Dövlət başçısı İlham Əliyevin verdiyi qərara əsasən il 27 sentyabr tarixi şəhidlərin xatirəsinin anım günü olaraq elan edilib. İstər Azərbaycanda, istərsə də Azərbaycandan kənarında yaşayan azərbaycanlılar Qarabağ şəhidlərinin əziz xatirəsinə böyük ehtiramla yad edirlər və bunu özlərinə şərəfli bir borc bilirlər.

Dövlət başçısı İlham Əliyevin verdiyi sərəncamlara əsasən döyüşlərdə iştirak edən hərbi qulluqçulara orden, medal və müxtəlif fəxri adlar verilmişdir. Hərbi qulluqçulardan 83 nəfərinə “Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı” ordeni, 33 nəfərinə isə “Zəfər” ordeni verilmişdir.

2020-ci il 10 dekabrın tarixində Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsində əldə etdiyi böyük Qələbəyə həsr edilmiş Qələbə Paradı keçirilmişdir. Keçirilən böyük Paradda qardaş ölkə olan Türkiyənin dövlət başçısı Rəcəb Tayyib Ərdoğan da iştirak etmişdir. İki qardaş ölkələr arasında qardaşlığın göstəricisi olaraq İkinci Qarabağ müharibəsində canlarını itirən azərbaycanlı şəhidlərin sayı qədər türk əsgərləri də iştirak etmişdi. Keçirilən Qələbə paradında qalib, müzəffər Azərbaycan silahlı qüvvələrinin şəxsi heyəti, hərbi texnikasının müəyyən hissəsi, həmçinin də hərbi qənimətlər və ən əsası Şuşada dalğalanan Qələbə Bayrağı nümayiş etdirilmişdi.

Vətən müharibəsində Azərbaycan xalqının misilsiz qəhrəmanlıqlarını və möhtəşəm tarixi qələbəsini təbliğ etmək, şəhidlərimizin əziz xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə Bakıda Vətən Müharibəsi xatirə kompleksi və Qələbə Muzeyi yaradılmışdır. Düşmən üzərində qələbəni təbliğ etmək məqsədilə Bakıda açılan Döyüş Kuboku parkı hər bir azərbaycanlıda sonsuz qürur və şərəf oyadır.

Müharibələrdə çalınan böyük qələbələrin əsasında xalq, dövlətin və ordunun bir yumruq şəklində birliyi dayanır. İkinci Qarabağ müharibəsi-Vətən müharibəsi Azərbaycan xalqının əzmkarlığını, gücünü, həmrəyliyini doğma torpaqlarının düşmən tapdağından azad edilməsi zamanı bir daha nümayiş etdirdi. Müharibə müdətində nəiniki Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılar, dünya ölkələrində yaşayan azərbaycanlılar, həmçinin Azərbaycana dəstək olan bir çox xalqlar erməni lobbisinin apardıqları çirkin yalan kampaniyalarına qarşı çıxırdılar. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycanda siyasi və iqtisadi sabitlik hökm sürürdü; xalqla hökumət arasında birliyin ən yüksək səviyyəsi özünü göstərirdi. Azərbaycan Ordusunun Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin hərbi irəliləyişlərinin qarşısını almaqda əldə etdiyi uğurlar və cəbhə boyu düşmən üzərində əldə etdiyi qələbələr Azərbaycan xalqı tərəfindən böyük sevinc və ruh yüksəkliyi ilə qarşılıb. Həmçinin sentyabrın 27-dən ölkənin üçrəngli bayrağı Bakının küçələrində, yaşayış binalarının eyvanlarında, mağazaların üzərlərində və digər obyektlərdə dalğalanır. İnsanlar cəbhədə qazanılan uğurların, torpaqlarının işğaldan azad edilməsinin şərəfinə bayraqları evlərindən dalğalandırırlar. Avtomobillər də kiçik bayraqlarla bəzədilib. Sentyabrın 30-da Gənclər və İdman Nazirliyi Azərbaycan Futbol Federasiyası ilə birgə “Biz birlikdə güclüyük” bayraq kampaniyası təşkil edib. Könüllülər paytaxt Bakının müxtəlif yerlərində yüzlərlə bayraq paylayıblar. İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı informasiya müharibəsi də səmərəli qarşılıb.

həqiqətən də Azərbaycan informasiya meydanında da Ermənistanı məğlub etdi. Ermənistan tərəfindən yayılan yalan xəbərlər vaxtında təkzib edilib, dünya ictimaiyyətinə obyektiv məlumatlar çatdırılıb. Kiberhücumlar qənaətbəxş şəkildə ləğv edildi. Dünyada baş verən çoxsaylı münaqişələrə, müharibələrə nəzər salsaq, son söz daha güclü tərəfdədir. Azərbaycan xalqının Qarabağ uğrunda apardığı 44 günlük Vətən Müharibəsi bunun ən son nümunəsidir. Ötən 17 ildə biz daha da gücləndik, düşməni dəmir yumruqla əzdik. Otuz illik işğal və haqsızlıq 44 gündə bitdi [İlham Ə.]. Düşmən inanırdı ki, belə dağıntılardan sonra azərbaycanlılar bir daha o yerlərə qayıtmayacaqlar. Səhv etdilər, Azərbaycan xalqı 30 ildir ki, Vətənə qovuşmaq arzusu ilə yaşayıb, Qarabağ üçün nəfəs alıb. Prezident İlham Əliyev işğaldan azad edilmiş Füzuli və Ağdam şəhərlərinə səfəri zamanı Qarabağın gələcəyi ilə bağlı planlarını açıqlayıb. Bildirdi ki, baş plana uyğun olaraq bütün şəhər və kəndlər bərpa olunacaq. Vətəndaşların vətənə qayıtması üçün dövlət lazımı yardımı göstərəcək. Artıq Füzulidən Şuşaya yeni yolun çəkilməsinə, Suqovuşan və Talış kəndlərinə gedən tarixi yolların bərpasına başlanılıb. İkinci Qarabağ müharibəsi regionda yeni reallıq yaratdı. Əsrlərin tufanlarından sarsılmış gözəl Qarabağımızı gələcəyə böyük ümidlə baxır. 27 ildən sonra Şuşa və Ağdam məscidlərində yenidən azan, Qarabağ torpaqlarında isə Qarabağ şikəstəsi yenidən səslənir. 30 ildən sonra həyat o yerlərə qayıdır, o torpaqlarda yeni həyat dövrü başlayır. Bu 44 günlük müharibə müddətində həm xalqın, həm dövlətin, həm də ordunun birliyi daha da möhkəmləndi. Azərbaycan xalqı öz etnik, sosial və dini həmrəyliyi bir daha nümayiş etdirdi, həm ön cəbhədə, həm də arxa cəbhədə tam şəkildə birlik yaradıldı [İlham Ə.].

Dövlət başçısı İlham Əliyevin məharətli siyasəti nəticəsində diplomatik arenada da böyük uğurlar qazanıldı. Belə ki, 44 günlük müharibə müddətində Cənab Prezident İlham Əliyev əlindən gələni etdi, dünyanın bir çox media qruplarına çox sayda müsahibələr verir və beynəlxalq ictimaiyyətə Qarabağ münaqişəsinin əsl həqiqətlərini faktlarla əsalandırılmış şəkildə çatdırırdı.

Gözəl tarixi diyarımız olan Qarabağ bölgəsi sanki canlanacaq, yenidən doğulacaq. Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir və ən gözəl yerlərdən biri əsl cənnətə çevriləcək (<https://president.az/az/articles/view/52373>).

2020-ci il 27 sentyabr tarixində Qarabağda başlayan müharibə dünya siyasətçilərini, diplomatlarının təəccübünə səbəb oldu. Qarabağ regionu son 30 il müddətində münaqişə zonası olaraq qalırdı, lakin Rusiya-Gürcüstan müharibəsi, həmçinin Ukraynanın şərqindəki müharibədən sonra o, postsovet məkanında əsas qaynar nöqtə olmaqdan çıxmışdı. 2020-ci ilin payızında Azərbaycan silahlı qüvvələri 1994-cü ildən Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş əraziləri 44 gün müddətində işğaldan azad etdilər. Moskvanın vasitəçiliyi ilə döyüş

dayandırıldı. Xarici işlər nazirləri səviyyəsində bağlanan iki dəfə atəşkəs uğursuz oldu. Müharibə Rusiya prezidentinin rəhbərliyi ilə sazişi iki ölkə lideri imzalayan günü dayandı. 2000 rus sülhməramlısı atəşkəsi izləmək üçün Qarabağ ərazinə göndərildi.

30 il sonra-2020-ci ildə 27 sentyabr tarixində II Qarabağ müharibəsi baş verdi. Bu müharibə I Qarabağ müharibəsi kimi olmadı. Çünki, Azərbaycan arıq güclü ordusu var idi. Və Azərbaycan bu müharibəyə hazır idi. 44 gün ərzində davam edən Vətən Müharibəsində Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin genişmiqyaslı təxribatları, işğalçı rejimin döyüş bölgələrindən uzaq məsafədə yerləşən şəhər və qəsəbələrımızdə yaşayan dinc əhaliyə qarşı tətbiq etdiyi hərbi cinayətlər nəticəsində 12 uşaq amansızcasına qətlə yetirildi, 35 uşaq müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri aldı, 181 uşaq valideynlərindən birini, 5 uşaq hər iki valideynini itirdi. Münaqişə zonalarında yaşayan hər beş nəfərdən biri yüngül depressiya və narahatlıqdan tutmuş travma sonrası stress pozğunluğuna qədər bir növ psixi sağlamlıq vəziyyəti ilə yaşayır. Həll edilmədikdə, psixi sağlamlıq və psixososial ehtiyaclar insanlara, onların ailələrinə, icmalarına və bütün cəmiyyətə geniş və uzunmüddətli təsir göstərir. Dağlıq Qarabağ regionundan olan bu hekayələr göstərir ki, emosional izlər dərinədir.

Postmüharibə dövründə layihələr çərçivəsində regionlarda mindən çox ailəyə psixi sağlamlıq və psixososial dəstək göstərilmişdir. Bu layihələrdən biri də münaqişənin təsirinə məruz qalmış əhali üçün psixi sağlamlıq xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi layihəsidir. Müharibə bitdikdən sonra psixoloqlar uşaqlar və gənclərə təcili psixososial seanslar keçirmək üçün təlim keçiblər. Müharibədən travma almış insanlar üçün fərdi seanslar da keçirildilər. İnsanlara mənfi və ya travmatik təcrübələrdən qurtulmaq və ciddi psixi sağlamlıq və davranış problemlərinin qarşısını almaq üçün uzunmüddətli proqramlar hazırlanmışdır. Təhlükəsiz mühit yaratmaq, insanların mənfi hissələrini və travmatik vəziyyətə fiziki reaksiyalarını normallaşdırmaq çox vacibdir. Onlara travmanın öhdəsindən gəlmək yollarını müəyyənləşdirməyə və gücləndirməyə kömək etməyə çalışıldı.

Erməni işğalçıları yenə öz vandallıqlarını mülkü yaşayış yerlərini müxtəlif silahlar, partlayıcı silahlarla, yaşayış yerlərinə atılması qadağa olunmuş reaktiv raketlərlə partladırıldı. Nəticədə çox sayda mülki şəxs dünyasını dəyişdi və ağır xəsarətlər aldı. Baxmayaraq müharibə cəbhədə aparılırdı, ancaq terrorçu ermənilər bu müharibəni həm də dinc əhalinin yaşadığı ərazilərə sirayət etdirirdi. Nəticəsində müharibənin aparıldığı cəbhənin od-alovundan uzaqda olan dinc əhali, xüsusilə uşaqlar müharibənin qurbanına çevrilir və yaxud canlı şahidi olmağa məcbur oldu. Baş verənlərdən mənəvi ziyan görənlərdə psixoloji travma nəticəsində nitq qabiliyyətini itirmiş, əsəbilik, aqressiv davranış, introversiya, gecələr kabuslar, aktivliyin

artması və ya əksinə azlamsı kimi davranış dəyişikliyi müşahidə edilmişdir(<https://az.usembassy.gov/az/category/us-and-azerbaijan-az/>).

Şanlı Azərbaycan Ordusu 30 ilə yaxındır ki, Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş Qarabağı və Şərqi Zəngəzuru düşməndən təmizləyərkən şəhər və kəndlərimiz, tarix-mədəniyyət abidələrimiz dağıdılıb, dağıdılıb, bəziləri isə saxtalaşdırılaraq erməniləşdirilib.

Müharibədən sonrakı çıxışlarının birində Prezident İlham Əliyev demişdir: “İşğal olunmuş bütün ərazilərdə vandalizm aktları törədilsə də, bütün tarixi abidələrimiz, məscidlərimiz dağıdılıb və ya təhqir edilib, bütün yaşayış binalarımız dağıdılıb, dağıdılıb. Ağdam və Füzuli şəhərləri. Erməni hərbiçilərinin yerləşdiyi Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan şəhərlərində kənd yoxdur, bir neçə bina qalıb. Qanunsuz məskunlaşmalara daha çox Kəlbəcər və Laçın rayonlarında rast gəlinib. Lakin Ermənistanla həmin rayonları tərk etmək üçün vaxt verildiyi müddətdə onlar onu da dağıdıb vəhşiliklərini bütün dünyaya nümayiş etdirdilər. Bütün dünyanın gözü qarşısında evlərə od vurdular, meşələri qırdılar, qırdılar və yandırdılar, vandalizm hərəkətləri etdilər...”

Dövlət başçısı müharibədən dərhal sonra düşməndən təmizlənmiş ərazilərdə yenidənqurma işlərinə başlanıldığını, “Böyük Qayıdış” proqramının hazırlandığını bildirdi və dirçəlişin nəticələrini tezliklə görəcəyimizə əminliyini bildirdi. Bundan sonra Prezident İlham Əliyev işğaldan azad edilmiş şəhər və rayonlarımıza silsilə səfərlərə başladı. Bu səfərlər zamanı qarşıya qoyulan vəzifələr, eləcə də həmin ərazilərin bərpası ilə bağlı səfərdən sonra imzalanmış sənədlərdə bu torpaqların tezliklə gül-çiçək bağına çevrilməsi, Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda yeni regional inkişaf proqramlarının icrasına başlanacağı nəzərdə tutulurdu.

Prezident qarşıda duran mühüm vəzifələri əks etdirən Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü və Yeni il bayramı münasibətilə xalqa müraciətində İkinci Qarabağdan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılan quruculuq, abadlıq və quruculuq işlərini yüksək qiymətləndirib. Müharibə. O deyib: “Deyə bilərəm ki, dünya müharibələri tarixində müharibələrdən sonra heç bir sürətli yenidənqurma işi aparılmayıb. Bu işlərlə bağlı Azərbaycan vətəndaşları mütəmadi olaraq məlumatlandırılır. Bu haqda danışmağa başlasam, yəqin ki, bir neçə saat çəkəcək, hər şey aydındır. Bizim əsas vəzifəmiz keçmiş məcburi köçkünləri tezliklə öz ata-baba yurdlarına qaytarmaqdır və biz buna nail olacağıq.”

Prezident İlham Əliyev azad edilmiş rayonlara çoxsaylı səfərləri zamanı strateji infrastruktur obyektlərinin açılışını edir, yenilərinin təməlini qoyur. Dövlət başçısı müraciətində 2021-ci ildə Azərbaycanın hər yerində inkişafın nəzərə çarpdığını, regional inkişaf proqramının uğurla həyata keçirildiyini qeyd edib. Sürətlə həyata keçirilən layihələr

nəticəsində düşmən tərəfindən dağıdılmış şəhər və kəndlərimizdə həyat yenidən qayıdır. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda böyük quruculuq və bərpa işləri aparılır.

Son bir ildə Horadizdən Şuşaya qədər 101 kilometr uzunluğunda Qələbə yolu, Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı, o cümlədən Suqovuşan, Laçın, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl elektrik stansiyaları istifadəyə verilmişdir.

Bundan əlavə, 2021-ci ildə Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa, Füzuli-Hadrut, Füzuli-Ağdam, Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd, Bərdə-Ağdam, Zəngilan-Horadiz, Xanlıq-Qubadlı, Şükürbəyli-Cəbrayıl-Hadrut avtomobil yollarının tikintisi və Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xətti fəaliyyətə başlayıb. Eyni zamanda, Zəngilan və Füzulidə “ağıllı kənd” layihələrinin həyata keçirilməsi istiqamətində genişmiqyaslı işlər görülüb.

Prezident İlham Əliyevin iştirakı ilə Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl şəhərlərinin bərpasının təməli qoyuldu. Həmçinin Ağdamda sənaye parkının, Cəbrayılda Araz Vadisi İqtisadi Zonasının sənaye parkının, Zəngilan və Laçın beynəlxalq hava limanlarının, Hadrut qəsəbəsində yeni məscidin və digər infrastruktur obyektlərinin təməlqoyma mərasimləri də keçirilib. Bu ərazilərdə elektrik sistemlərinin tikintisi demək olar ki, başa çatıb. Bundan əlavə, müxtəlif alternativ enerji mənbələrinin - günəş, külək, eləcə də su elektrik enerjisinin yaradılması nəzərdə tutulur. Otuz ildir işğal altında olan torpaqlarımız ermənilər tərəfindən kortəbii və vəhşicəsinə istismar edilib.

Prezidentin işğaldan azad edilmiş ərazilərimizlə bağlı qarşıya qoyduğu ilk vəzifələrdən biri də bu torpaqların əkilməsi olub. Həmin sərəncama əsasən, müharibənin başa çatdığı ilk günlərdən Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və digər aidiyyəti qurumlar düşməndən təmizlənmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının gələcək inkişafının planlaşdırılmasına başladılar. Qazılan ərazilərin aqrar potensialından səmərəli istifadə edilməsi, dağılmış kənd təsərrüfatı infrastrukturunun yenidən qurulması üçün indiyədək həyata keçirilən layihələr zamanı ən müasir aqrar innovasiyalar tətbiq edilib. Bu, təkcə aqrar sahədə daha uğurlu nəticələr əldə etməyi deyil, həm də qlobal iqlim dəyişikliyinə təbiətə və kənd təsərrüfatına mənfi təsirlərini minimuma endirməyi zəruri edib.

İşğaldan azad edilən ərazilərdə tikinti işləri “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” konsepsiyalarına uyğun aparılır. Zəngilan rayonunda ilk “Ağıllı kənd”in tikintisi başa çatmaq üzrədir. Bu kənd düşməndən təmizlənmiş torpaqlara ilk qayıdış məntəqəsi olacaq. Kəndin salınmasında çoxsaylı innovativ yanaşmalar tətbiq edilib. Buradakı enerji tələbatı Yaşıl Enerji sistemi hesabına ödəniləcək. Dayanıqlı enerji təchizatı Həkəri çayı üzərində tikilmiş Arximed tipli su elektrik stansiyaları tərəfindən təmin ediləcək. Kənd Arximed zavodu vasitəsilə alınan enerji hesabına enerji tələbatını ödəyəcək. “Ağıllı kənd”də evlərin damına qoyulan vakuumdən

günəş kollektorları vasitəsilə enerji toplanaraq evlərin və suyun qızdırılması üçün istifadə olunacaq.

Füzuli rayonunun Dövlətyarlı kəndində ikinci “Ağıllı kənd”in təməli qoyulub. Alternativ enerji həlləri üçün kənddə günəş panelləri sahəsi tikiləcək. Bundan əlavə, rayonda Araz Vadisi İqtisadi Zonası Sənaye Parkının və Ağdam Sənaye Parkının fəaliyyətə başlaması kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesinin inkişafına təkan verəcək.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə aqrar sahədə görülən işlər bütün bunlarla, eləcə də “ağıllı kənd”lərin salınması ilə yekunlaşmayıb. Artıq həmin ərazilərdəki faktiki əkin sahələri və meyvə bağları ilə bağlı peykdən alınan məlumatlar Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən təhlil edilib, vektorlaşdırılıb və xəritələşdirilib.

Mina və sursatlardan təmizlənmiş ərazilərdə payızlıq və yazlıq səpin aparılıb. Ötən ilin yayında Kəlbəcər və Laçın otlaqlarına 4800 arı ailəsi və 10 minə yaxın xırdabuynuzlu heyvan köçürülüb(<https://president.az/az/articles/view/52373>).

III FƏSİL. POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ ƏHALİ ARASINDA YARANMIŞ PSIXOLOJİ PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASININ TƏDQIQI

3.1. Tədqiqatın təşkili və keçirilməsi

Apardığımız tədqiqatın məqsədi postmüharibə dövründə əhali arasında yaranmış psixoloji problemləri təhlil etməkdir.

Biz tədqiqat çərçivəsində müharibə dövründə şəxslərin demoqrafik göstəricilər, travma və digər psixoloji problemlərlə əlaqəsini müəyyən etməyə çalışdıq.

Tədqiqat 4 mərhələdə keçirildi. Birinci mərhələdə tədqiqatın strukturu quruldu, tədqiqatın keçiriləcəyi yer, hansı formada təşkil olunacağı və hansı testlərdən istifadə ediləcəyi müəyyənləşdirildi. Tədqiqat zamanı Brewin C. R. "Travma Skrininq Anketi" dən, Melek Kerimova, Nermin Osmanli "Qısa Simptom Envanteri"dən, bundan əlavə demoqrafik göstəricilərdən ibarət anket sorğusundan istifadə olunacağı qərarlaşdırıldı. Sonrakı, üçüncü mərhələ tədqiqatın keçirilməsi mərhələsidir. Bu mərhələdə tədqiq olunanlara yuxarıda qeyd etdiyimiz anketlər və testlər tətbiq edilmişdir. Sonuncu mərhələdə isə tədqiqat bitdikdən sonra onun nəticələri təhlil edildi, bunun üçün əldə edilən məlumatlar SPSS proqramına yerləşdirildi və statistik nəticələrin təhlili çıxarıldı.

Tədqiqat 02.04.2022-28.04.2022 tarixlərində həyata keçirilmişdir. Tədqiqat google form üzərindən keçirildi.

Tədqiqata ümumilikdə 248 tədqiq olunan qatıldı. Onlardan 111-i qadın, 137-i isə kişidir. Tədqiqat qatılan tədqiq olunanlarda minimum yaş 18, maksimum yaş isə 62 olmuşdur. Sorğu nəticələrinin subyektlərlə işlənməsi zamanı sosial-demoqrafik xüsusiyyətlərin təhlili üçün rəqəmlər, faizlər, orta göstəricilər, standart kənarlaşmalar, minimum, maksimum qiymətlər və dəyişmə diapazonu göstərilmişdir. İlk növbədə tədqiq olunanların asılı və asılı olmayan qrupları müəyyən edildi. Daha sonra bu qruplarda normal paylanma olub olmadığına baxıldı. Verilənlərin normal paylanma göstərib göstərmədiyini müəyyən etmək üçün Kolmogorov-Smirnov testinə müraciət edildi. Bu müəyyən edildikdən sonra iki müstəqil subyekt qrupunun müqayisəsində normal paylanma göstərməyən qruplar Mann-Whitney U testi ilə təhlil edildi. İki müstəqil qrupdan çox olmayan qrup müqayisəsində isə normal paylanma göstərməyən qruplar üçün Kruskal-Wallis H testi ilə nəticələr müəyyən edilmişdir. İki dəyişkən arasındakı münasibət Pearson və Spearman korreliyası ilə analiz edildi. Əgər $p < 0,05$ olarsa, nəticə statistik cəhətdən əhəmiyyətli hesab edilmişdir. Bu tədqiqatda aparılan tədqiqatlar 22-paket proqramının IBM SPSS (Statistical Package for the Social Science) versiyasından istifadə

etməklə təhlil edilmişdir. Sonda dördüncü mərhələdəki məlumatlar toplanaraq dissertasiyaya daxil edilmişdir.

3.2. Alınmış nəticələrin işlənilməsi

Tədqiqatda ümumilikdə 248 nəfər tədqiq olunan iştirak etmişdi. Tədqiqat zamanı Brewin C. R. “Travma Skrininq Anketi” dən, Melek Kerimova , Nermin Osmanli “Qısa Simptom Envanteri” dən, bundan əlavə demoqrafik göstəricilərdən ibarət anket sorğusundan istifadə olunacağı qərarlaşdırıldı. Aşağıdakı cədvəldə tədqiq olunanların sosiodeqrafik xüsusiyyətləri verilmişdir. Analiz nəticələrinə görə, tədqiq olunanların 55,2%-i kişi, 44,8%-i isə qadındır. Tədqiq olunanların 57,7%-i ali təhsilli, 42,3%-i isə orta təhsillidir. Müəyyən edilmişdir ki, tədqiqata qatılan iştirakçıların 49,6%-i işləyir, 50,4%-i isə işləmir. Bundan əlavə 84,75% tədqiq olunan qeyd etmişdir ki, müharibədə iştirak edən yaxını var, 15,3% tədqiq olunan isə müharibədə iştirak edən yaxını olmadığını qeyd etmişdir. Növbəti sualda isə tədqiq olunanların müharibə gedən əraziyə yaxın yaşayıb yaşamadıqları soruşulmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, 45,6% tədqiq olunan müharibə gedən əraziyə yaxın yaşayır, 54,4% tədqiq olunan isə müharibə gedən əraziyə uzaq yaşayırdı.

Demoqrafik əlamətlər		N	%
Cinsiyət	Kişi	137	55,2%
	Qadın	111	44,8%
Təhsil	Ali	143	57,7%
	Orta	105	42,3%
İşləyirsinizmi?	Bəli	123	49,6%
	Xeyir	125	50,4%
Müharibədə iştirak edən yaxınım	var idi	210	84,7%
	yox idi	38	15,3%
Müharibə gedən əraziyə	Yaxın yaşayıram	113	45,6%
	Uzaq yaşayıram	135	54,4%
Ümumi		248	100%

Cədvəl 1. Tədqiqata qatılan tədqiq olunanların demoqrafik əlamətləri

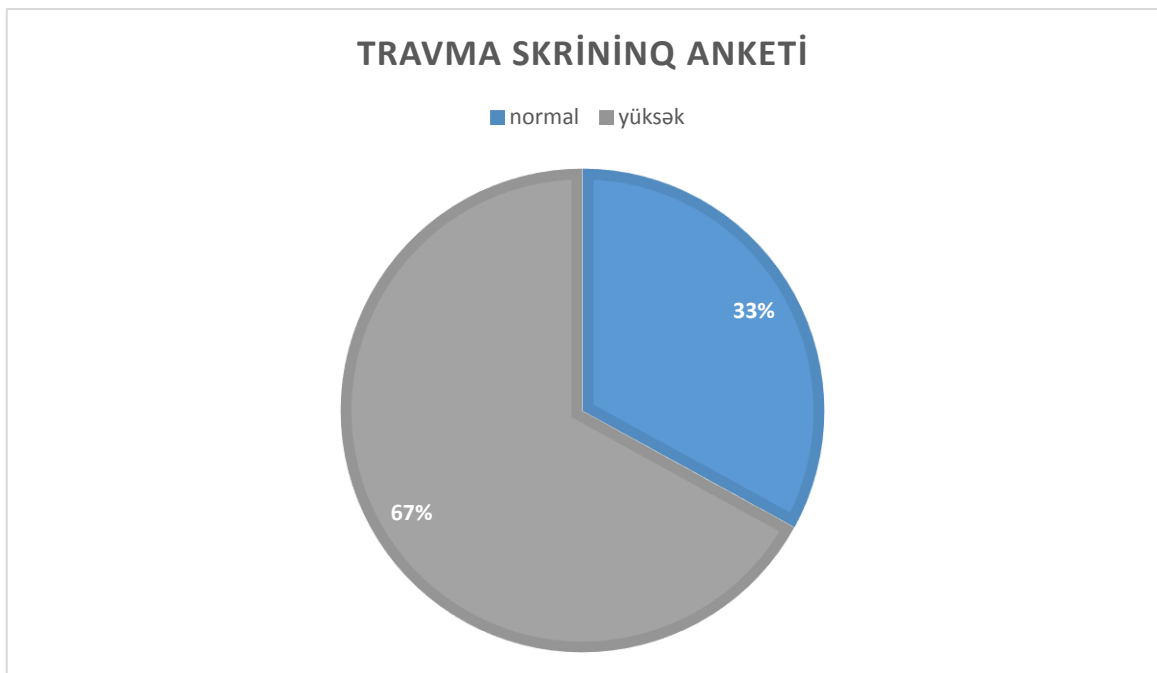
Aşağıdakı qrafikdə müharibə gedən əraziyə yaxın və uzaq yaşayan tədqiq olunanlarla müharibədə iştirak edən yaxını olan və olmayanların qarşılaşdırılması verilmişdir. Nəticədə müəyyən edilmişdir ki, həm müharibəyə yaxın ərazidə yaşayan, həm də müharibədə iştirak edən yaxını olan tədqiq olunanlar 40%-dir. Müharibədə iştirak edən yaxını olan və müharibə

gedən əraziyə uzaq yaşayan tədqiq olunanlar isə 44%-dir. Müharibədə iştirak edən yaxını olmayan tədqiq olunanların 6%-i müharibə gedən əraziyə yaxın, 10%-i isə müharibə gedən əraziyə uzaq yaşayırdı.

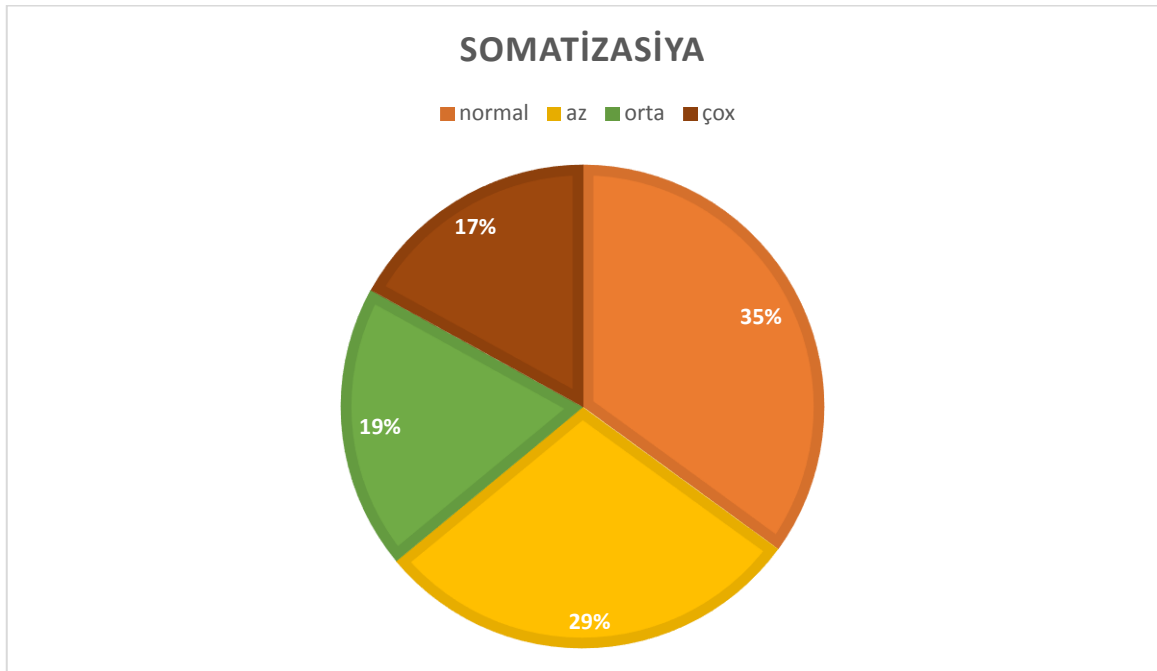
Qrafik 1. Müharibə gedən əraziyə yaxın və uzaq yaşayan tədqiq olunanlarla müharibədə iştirak edən yaxını olan və olmayanların qarşılaşdırılması

Qrafik 2-də tədqiq olunanların travma skrining anketi verilmişdir. Nəticədə müşahidə edilmişdir ki, tədqiq olunanların 33%-i travma skrining anketinə görə norma dəyərləri daxilində nəticə göstərmişdir. 67% tədqiq olunan isə yüksək nəticə göstərmişdir.

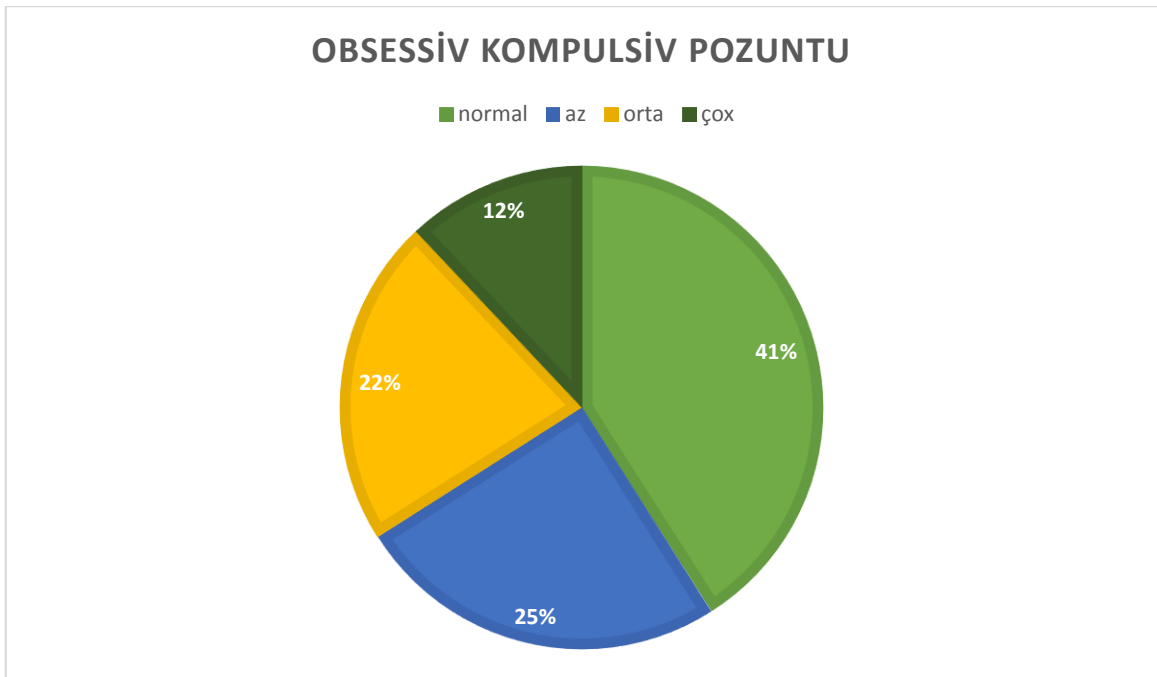
Qrafik 2. Tədqiq olunanların "Travma Skrining Anketi" nəticələri

Növbəti cədvəldə “Qısa simptom envanteri”nin nəticələri verilmişdir. Bu envanterdə tədqiq olunanların somatizasiya, obsessiv kompulsiv, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, depressiya, təşviş pozuntusu, kin, düşmənçilik, fobiyalı təşviş, paranoid düşüncə, psixotizm, əlavə maddələr alt şkalası nəticələri verilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, bizim tədqiqatımızda 35% tədqiq olunan normal, 29% tədqiq olunan az, 19% tədqiq olunan orta, 17% tədqiq olunan isə ağır dərəcədə somatizasiya problemi yaşayır.

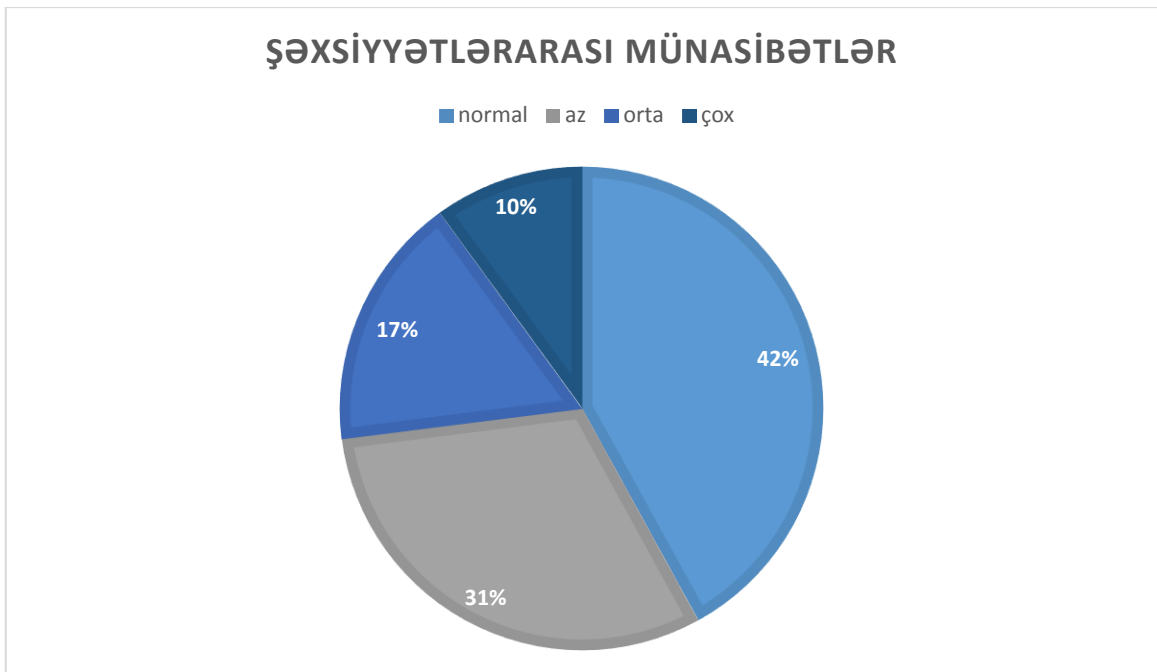
Qrafik 3. Tədqiq olunanların “Qısa Simptom Envanteri”nin somatizasiya alt şkalasının nəticələri

Obsessiv kompulsiv pozuntu alt şkalasının nəticələri isə Qrafik 4-də verilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, 41% normal, 25% az, 22% orta, 12% tədqiq olunan isə ağır dərəcədə obsessiv kompulsiv pozuntu yaşayır.

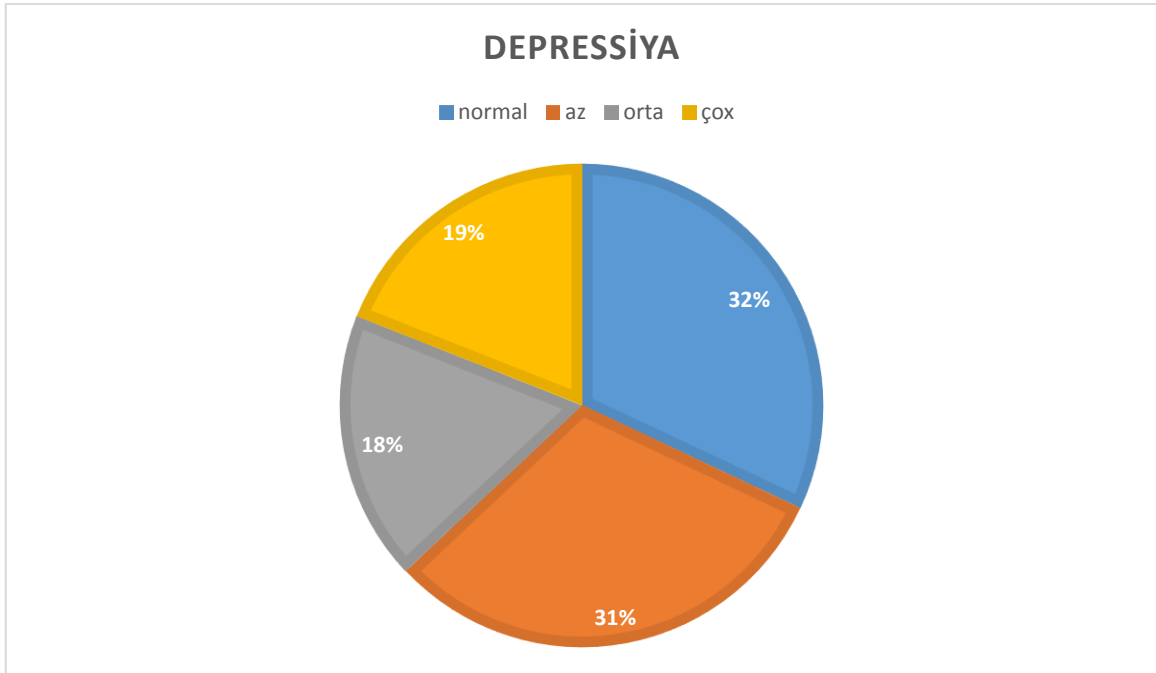
Qrafik 4. Tədqiq olunanların “Qısa Simptom Envanteri”nin obsessiv kompulsiv pozuntu alt şkalasının nəticələri

Qrafik 5-də tədqiq olunanların “Qısa Simptom Envanteri”nin şəxsiyyətlərarası münasibətlər alt şkalasının nəticələrinə baxılmışdır. Bizim tədqiqatımızda müəyyən edilmişdir ki, tədqiq olunanların 42%-i normal, 31%-i az, 17%-i orta, 10%-i isə digərləri ilə münasibətlər sferasında çox problemlər yaşayır.

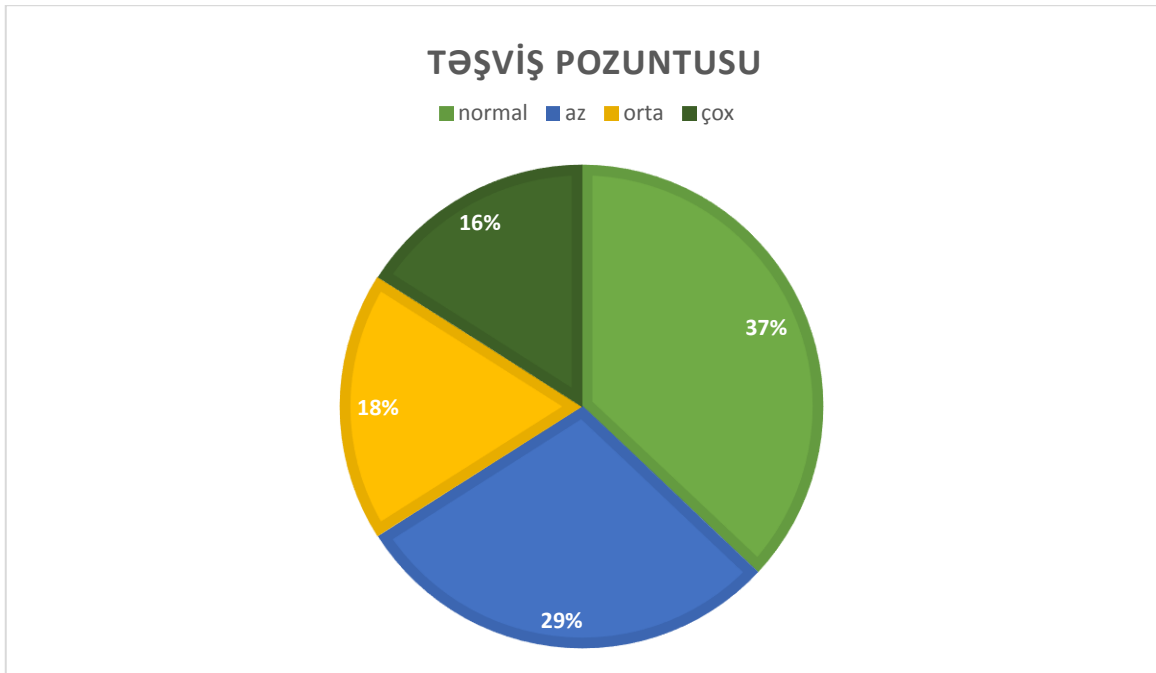
Qrafik 5. Tədqiq olunanların “Qısa Simptom Envanteri”nin şəxsiyyətlərarası münasibətlər alt şkalasının nəticələri

Aşağıdakı qrafikdə isə tədqiq olunanların “depressiya” nəticələri göstərilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, tədqiq olunanların 32%-də normal, 31%-də az, 18%-də orta, 19%-də ağır depressiya müşahidə edilmişdir.

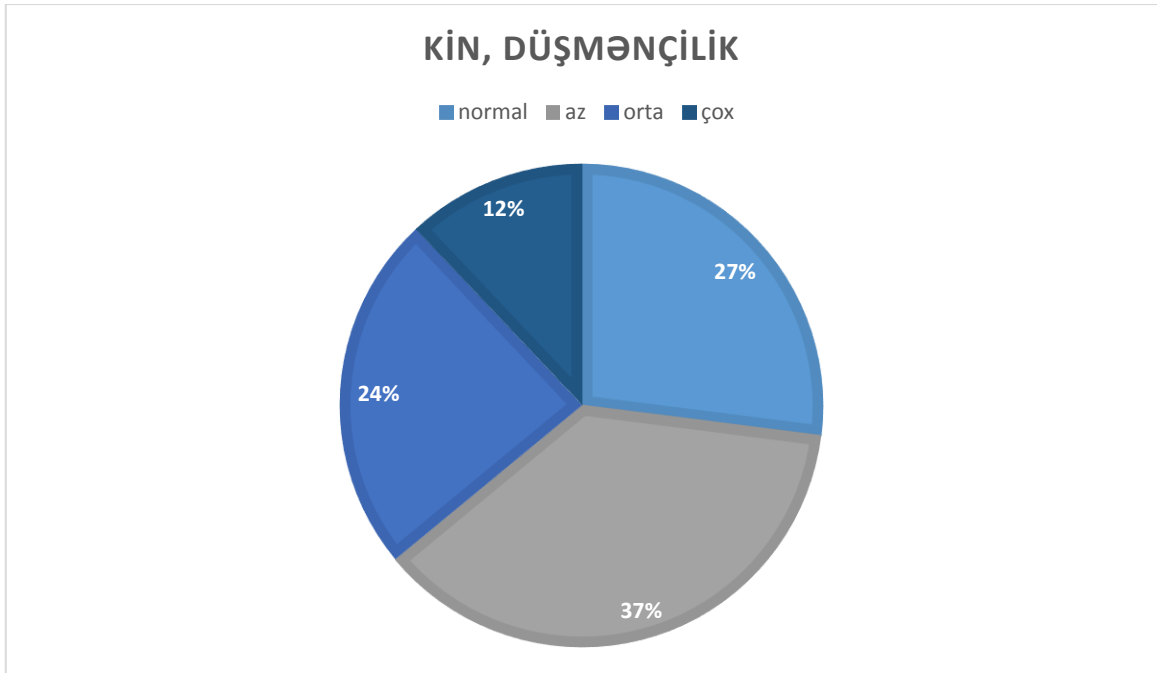
Qrafik 6. Tədqiq olunanların “Qısa Simptom Envanteri”nin depressiya alt şkalasının nəticələri

Bundan əlavə təşviş pozuntusu alt şkalasının nəticələrinə baxılmışdır. Nəticələr göstərir ki, tədqiq olunanların 37%-də normal dərəcəli təşviş pozuntusu, 29%-də az dərəcəli, 18%-də isə orta dərəcəli, 16%-də ağır dərəcəli təşviş pozuntusu qeydə alınmışdır.

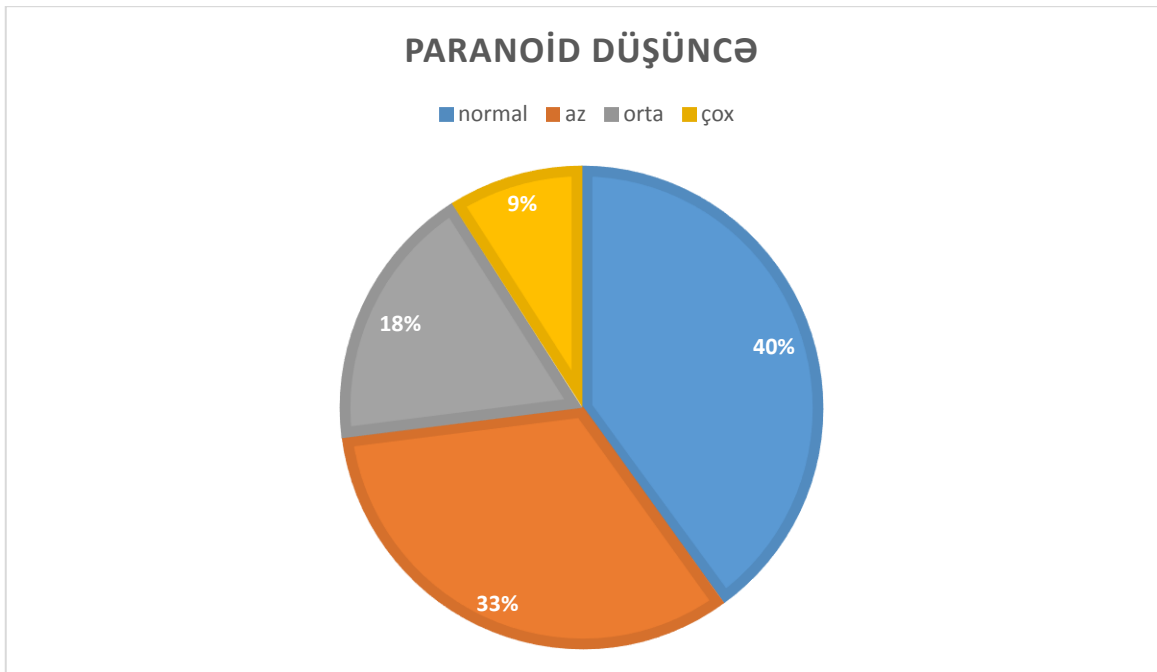
Qrafik 7. Tədqiq olunanların “Qısa Simptom Envanteri”nin təşviş pozuntusu alt şkalasının nəticələri

Növbəti qrafikdə isə “Qısa Simptom Envanterinin” kin və düşmənçilik alt şkalasının nəticələri əks etdirilmişdir. Tədqiq olunanlarda 27%-ində normal, 37%-ində az, 24%-ində orta, 12%-ində isə ağır dərəcədə kin və düşmənçilik müşahidə edilmişdir.

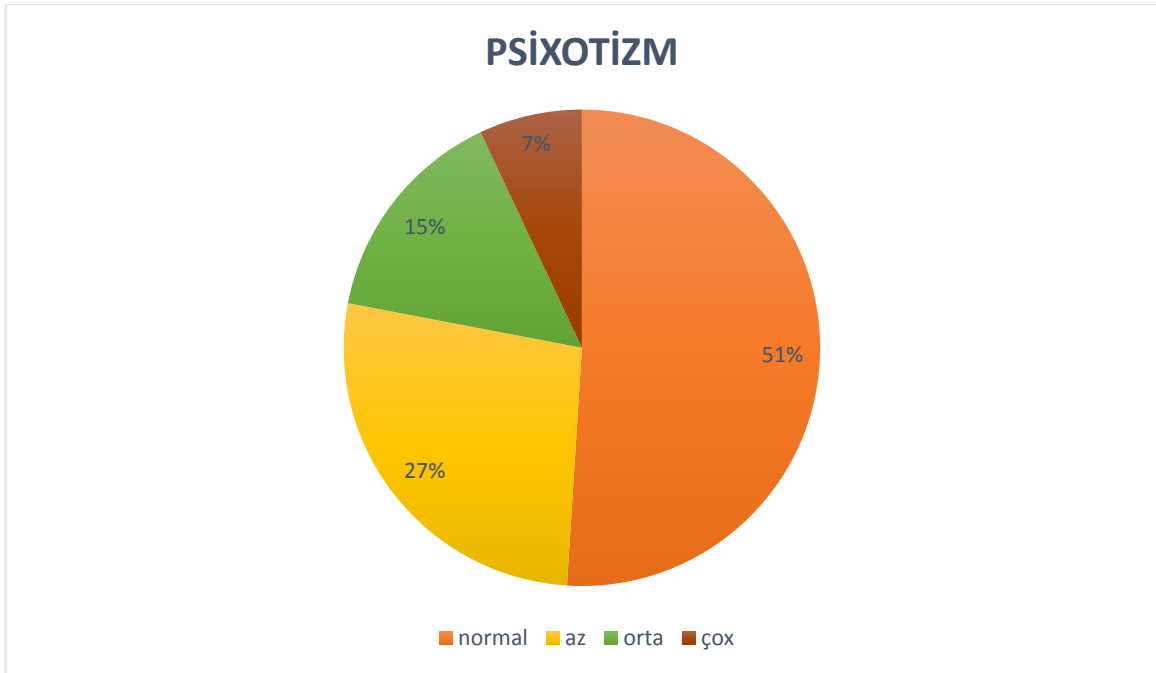
Qrafik 8. Tədqiq olunanların “Qısa Simptom Envanteri”nin obsessiv kin, düşmənçilik alt şkalasının nəticələri

Tədqiq olunanlarının paranoid düşüncə şkalasının nəticələrinə görə isə 40% tədqiq olunan normal, 33% tədqiq olunan az, 18% tədqiq olunan orta, 9% tədqiq olunan ağır dərəcədə paranoid pozuntu yaşayır.

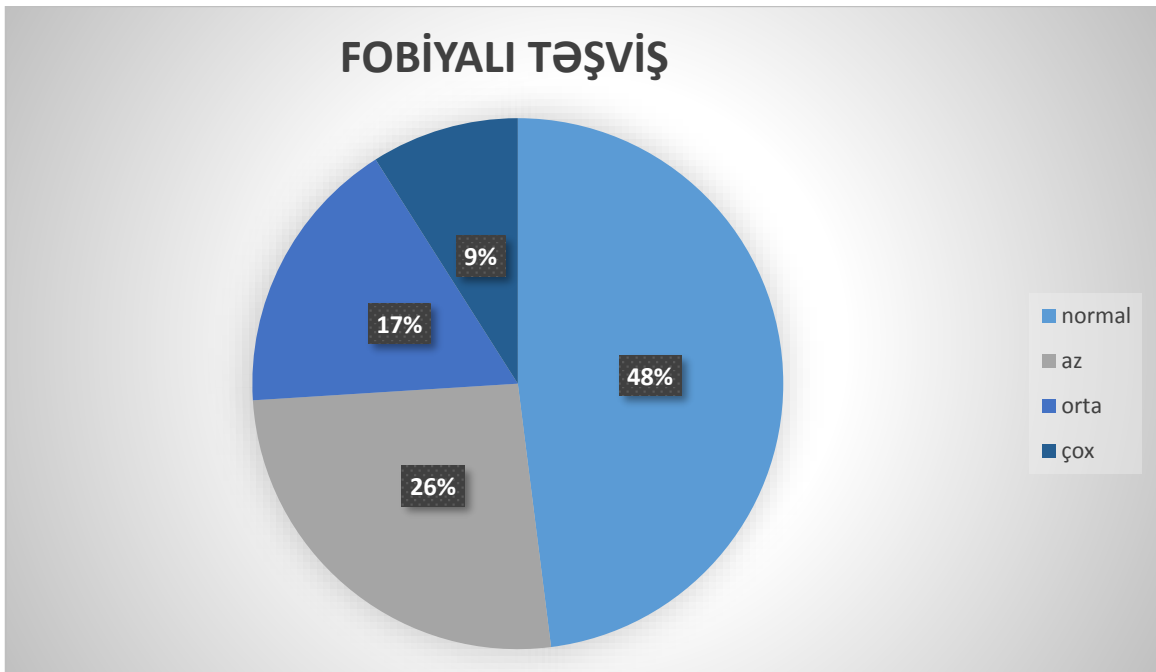
Qrafik 9. Tədqiq olunanların “Qısa Simptom Envanteri”nin paranoid düşüncə alt şkalasının nəticələri

Növbəti alt şkala isə psixotizmdir. Nəticələrə görə müəyyən edilmişdir ki, 51% tədqiq olunanda normal, 27% tədqiq olunanda az, 15% tədqiq olunanda orta, 7% tədqiq olunanda isə ağır dərəcədə psixotizm əlamətlərinə rast gəlinmişdir.

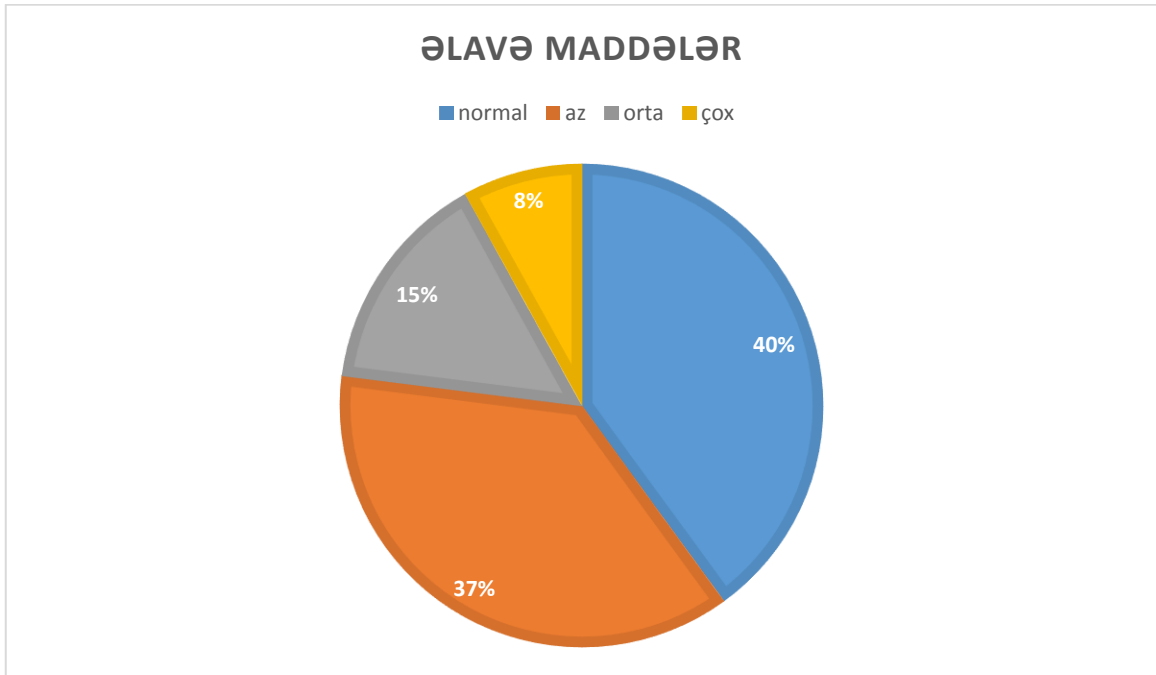
Qrafik 10. Tədqiq olunanların "Qısa Simptom Envanteri"nin psixotizm alt şkalasının nəticələri

Qrafik 11-də tədqiq olunanların fobiya təşviş alt şkalasının nəticələri göstərilmişdir. 48% tədqiq olunanda normal, 26% tədqiq olunanda az, 17% tədqiq olunanda orta, 9% tədqiq olunanda ağır dərəcədə fobiya təşviş müşahidə edilmişdir.

Qrafik 11. Tədqiq olunanların "Qısa Simptom Envanteri"nin fobiya təşviş alt şkalasının nəticələri

Ən son isə əlavə maddələr alt şkalası yerləşir. Müəyyən edilmişdir ki, tədqiq olunanların 40%-də normal, 37%-də az, 15%-də orta, 8%-də ağır səviyyəsi müşahidə edilmişdir.

Qrafik 12. Tədqiq olunanların "Qısa Simptom Envanteri"nin əlavə maddələr alt şkalasının nəticələri

Cədvəl 2-də tədqiq olunanların "Travma Skrining Anketi" ilə demoqrafik əlamətlərin qarşılaşdırılması göstərilmişdir. Bu qarşılaşdırma zamanı Mann-Whitney U testinin nəticələrinə baxılmışdır. Mann-Whitney U testinin nəticələrinə görə isə "Travma Skrining Anketi" ilə tədqiq olunanların təhsili və əmək fəaliyyəti arasında əlaqə müəyyən edilməmişdir ($p > 0,05$). Mann-Whitney U testinin nəticələrinə görə "Travma Skrining Anketi" ilə tədqiq olunanların cinsiyyəti arasında statistik olaraq əlaqə müşahidə edilmişdir ($p < 0,05$). Belə ki, müəyyən edilmişdir ki, qadınlar kişilərə nisbətən daha çox travma almışdır. Mann-Whitney U testinin nəticələrinə görə "Travma Skrining Anketi" ilə tədqiq olunanların müharibədə iştirak edən yaxını olan və olmayanlar arasında statistik olaraq əlaqə müşahidə edilmişdir ($p < 0,05$). Belə ki, müəyyən edilmişdir ki, müharibədə yaxını iştirak edən tədqiq olunanlar müharibədə yaxını iştirak etməyən tədqiq olunanlara nisbətən daha çox travma almışdır. Son olaraq isə yenə Mann-Whitney U testinin nəticələrinə görə "Travma Skrining Anketi" ilə tədqiq olunanların müharibə gedən əraziyə yaxın yaşayanlar və uzaq yaşayanlar arasında statistik əlaqəyə baxılmışdır, və bu qruplar arasında statistik olaraq əlaqə müşahidə edilmişdir ($p < 0,05$). Müəyyən edilmişdir ki, müharibə gedən əraziyə yaxın olan tədqiq olunanlarda müharibə gedən əraziyə uzaq olan tədqiq olunanlara nisbətən daha yüksək travma nəticəsi müşahidə edilmişdir.

Demoqrafik xüsusiyyətlər		Travma Skrining Anketi				
		min	maks	ortalama	standart yayınma	Statistik nəticə
Cinsiyyət	Kişi	1,00	2,00	1,52	0,29	0,001**
	Qadın	1,00	2,00	1,58	0,28	
Təhsil	Ali	1,00	2,00	1,52	0,29	0,084
	Orta	1,00	2,00	1,59	0,25	
İşləyirsinizmi?	Bəli	1,00	2,00	1,56	0,26	0,528
	Xeyir	1,00	2,00	1,54	0,29	
Müharibədə iştirak edən yaxınım	var idi	1,10	2,00	1,61	0,24	0,000**
	yox idi	1,00	1,70	1,24	0,25	
Müharibə gedən əraziyə	Yaxın yaşayıram	1,00	2,00	1,66	0,25	0,000**
	Uzaq yaşayıram	1,00	2,00	1,46	0,27	

Cədvəl 2. Tədqiqata qatılan tədqiq olunanların demoqrafik əlamətləri ilə “Travma Skrining Anketi”nin statistik nəticəsi

Aşağıdakı cədvəldə “Travma Skrining Anketi” ilə “Qısa simptom envanteri”nin pearson korrelyasiya testinin nəticələri verilmişdir. Tədqiq olunanların “Travma skrining anketi” ilə envanterin somatizasiya, obsessiv kompulsiv, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, depressiya, təşviş pozuntusu, kin və düşmənçilik, fobiyalı təşviş, paranoid düşüncə, psixotizm alt şkalalarının pearson korrelyasiyasına baxılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, tədqiq olunanların “Travma skrining anketi”nin nəticəsi ilə somatizasiya alt şkalası arasında statistik əhəmiyyətli düz mütənəşib əlaqə mövcuddur ($p < 0,05$). Bu o deməkdir ki, tədqiq olunanların travma dərəcələri yüksəldikcə somatizasiya şikayətləri də artmağa başlayır, travma dərəcələri azaldıqca somatizasiya şikayətləri də azalmağa başlayır. Növbəti bənddə tədqiq olunanların “Travma skrining anketi”nin nəticəsi ilə obsessiv kompulsiv alt şkalası arasındakı əlaqə göstərilmişdir, statistik əhəmiyyətli düz mütənəşib əlaqə olduğu müəyyən edilmişdir ($p < 0,05$). Tədqiq olunanların travma balı yüksəldikcə obsessiya və kompulsiyaları da artmağa başlayır və ya əksinə. Daha sonra dəyişikliyə “Travma skrining anketi”i ilə şəxsiyyətlərarası münasibətlər şkalası arasındakı münasibətə nəzər yetirilmişdir. Pearson korrelyasiyasına görə travma ilə şəxsiyyətlərarası münasibətlər arasında statistik olaraq müsbət istiqamətdə güclü əlaqə

mövcuddür ($p < 0,05$). Bu o deməkdir ki, tədqiq olunanlarda travma balı yüksəldikcə şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə də problemlər artmağa başlayır. “Travma skrining anketi”nin nəticəsi ilə depressiya alt şkalası arasında isə statistik olaraq düz mütənasib əlaqə mövcuddür ($p < 0,05$). Şəxsin travma balı artdıqca depressiya səviyyəsi də artmışdır və ya skrining anketi”nin əksinə travma balı azaldıqca depressiya səviyyəsi də azalmağa başlayır. “Travma nəticəsi ilə təşviş pozuntusu alt şkalası arasında statistik olaraq düz mütənasib güclü əhəmiyyətli əlaqə müəyyən edilmişdir ($p < 0,05$). Tədqiq olunanın travma nəticələrin artması təşviş pozuntusunun artmasına, travma nəticələrinin azalması təşviş pozuntusunun azalmasına səbəb olmuşdur. “Travma skrining anketi”nin nəticəsi ilə kin və düşmənçilik alt şkalası arasında da statistik olaraq pozitiv istiqamətdə güclü əlaqə müşahidə edilmişdir ($p < 0,05$). Yəni tədqiq olunanlarda travma göstəriciləri artdıqca kin və düşmənçilik də artır, travma göstəriciləri azaldıqca kin və düşmənçilik də azalır. Növbəti bənddə tədqiq olunanların “Travma skrining anketi”nin nəticəsi ilə fobiyalı təşviş alt şkalası arasındakı əlaqəyə baxılmışdır, statistik əhəmiyyətli düz mütənasib əlaqə olduğu müəyyən edilmişdir ($p < 0,05$). Tədqiq olunanın travma balı artdıqca fobiyalı təşviş səviyyəsi də artır. Pearson korrelyasiyasına görə “Travma skrining anketi”i ilə ilə paranoid düşüncə arasında statistik olaraq pozitiv istiqamətdə güclü əlaqə mövcuddür ($p < 0,05$). Bu o deməkdir ki, tədqiq olunanlarda travma səviyyəsi yüksəldikcə paranoid düşüncə səviyyəsi də yüksəlmişdir, travma səviyyəsi azaldıqca paranoid düşüncə səviyyəsi də azalmışdır. Psixotizm alt şkalası ilə “Travma skrining anketi”i arasında apardığımız tədqiqatda statistik olaraq pozitiv istiqamətdə əhəmiyyətli əlaqə mövcuddür ($p < 0,05$). Tədqiqata qatılan iştirakçılarda travma balı artdıqca psixotizm əlamətləri də artmağa başlayır. Tədqiq olunanlarda travma balı azaldıqca psixotizm əlamətləri azalmağa başlayır.

Travma Skrining Anketi		
Somatizasiya	r	0,434**
	p	0,000
	n	248
Obsessiv Kompulsiv	r	0,419**
	p	0,000
	n	248
Şəxsiyyətlərarası münasibətlər	r	0,448**
	p	0,002
	n	248
Depressiya	r	0,512**
	p	0,000
	n	248
Təşviş pozuntusu	r	0,471**
	p	0,000
	n	248
Kin, düşmənçilik	r	0,454**
	p	0,000
	n	248
Fobiyalı təşviş	r	0,449**
	p	0,004
	n	248
Paranoid düşüncə	r	0,497**
	p	0,000
	n	248
Psixotizm	r	0,458**
	p	0,000
	n	248

Cədvəl 3. Tədqiq olunanların “Travma Skrining Anketi” ilə “Qısa Simptom Envanteri” nəticələrinin pearson korrelyasiyası nəticələri

NƏTİCƏ

Tədqiqat işində əldə olunmuş nəticələri ümumiləşdirərək aşağıdakıları qeyd etmək olar.

-Müharibənin aspektlərini bilmək yaxınlaşan müharibənin əlamətlərini vaxtında aşkarlamağa, onun miqyasını, növünü və xarakterini düzgün qiymətləndirməyə, hərbi elmin tövsiyələrinin, müdafiə problemlərinin həlli təcrübəsinə tətbiqinin məntiqini və istiqamətlərini görməyə imkan verir.

-Müharibə insanlar üçün ciddi sınaqdır. Bu qəddar, dəhşətli vaxtdır. Bu, insanı daha güclü, daha ağıllı, daha müdrik edir. Kimsə zəif, qəddar olur, insani keyfiyyətlərini itirir. Bir şey aydındır: heç kim əvvəlki kimi qalmır, müharibə insan ruhunda silinməz iz qoyur. Həyatla ölüm arasında qalan insanlar həyata baxışlarını dəyişir, başqa prioritetləri var.

-I Qarabağ müharibəsinin Azərbaycan xalqına vurduğu maddi və mənəvi ziyan heç nə ilə ödənilə bilməz. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin fəsadları onun əhalinin müxtəlif təbəqələrində oyatdığı postravmatik stresslərin ağrı-acısı bu gün də duyulur. Yaxınlarını, doğmalarını itirən, fiziki-mənəvi və psixoloji xəsarət alan insanlar bu zamanı xatırlayaraq gərginlik, narahatlıq keçirir, psixoloji sarsıntının izlərini hər zaman özləri ilə daşıyırlar.

-Müharibə xalqların sağlamlığına və rifahına fəlakətli təsir göstərir. Aparılan araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, münaqişəli vəziyyətlər istənilən əsas xəstəlikdən daha çox ölüm və əlilliyə səbəb olur. Müharibə ailələri məhv edir və çox vaxt xalqların sosial və iqtisadi quruluşunun inkişafını pozur. Müharibənin nəticələrinə uşaqlar və böyükər üçün uzunmüddətli fiziki və psixoloji zərər, habelə maddi və insan kapitalının azalması daxildir. Müharibələr nəticəsində ölüm sadəcə olaraq “aysberqin görünən hissəsidir”. Müharibənin ölümdən başqa törətdiyi digər nəticələrə nəzər yetirdiyimiz zaman yoxsulluq, qeyri-kafi qidalanma, əlillik, iqtisadi-sosial tənəzzül və psixososial xəstəliklərin şahidi oluruq. Yalnız münaqişələri və onlardan yaranan çoxsaylı psixi sağlamlıq problemlərini daha yaxşı başa düşmək yolu ilə, problemlərin həlli üçün ardıcıl və effektiv strategiyalar işlənib hazırlana bilər.

-Ümumi əhalinin tədqiqatları psixi pozuntuların tezliyi və yayılmasının müəyyən bir artımını göstərir. Qadınlar kişilərdən daha çox təsirlənir. Digər həssas qruplar uşaqlar, qocalar və əlillərdir. Yayılma dərəcələri travmanın dərəcəsi, fiziki və emosional dəstəyin mövcudluğu ilə əlaqələndirilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə mədəni və dini mübarizə strategiyalarından tez-tez istifadə olunur.

-İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycanda siyasi və iqtisadi sabitlik hökm sürürdü; xalqla hökumət arasında birliyin ən yüksək səviyyəsi özünü göstərirdi. Azərbaycan Ordusunun Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin hərbi irəliləyişlərinin qarşısını almaqda əldə etdiyi uğurlar və cəbhə boyu düşmən üzərində əldə etdiyi qələbələr Azərbaycan xalqı tərəfindən böyük sevinc və ruh yüksəkliyi ilə qarşılıb. Bu 44 günlük müharibə müddətində həm xalqın, həm dövlətin, həm də ordunun birliyi daha da möhkəmləndi. Azərbaycan xalqı öz etnik, sosial və dini həmrəyliyini bir daha nümayiş etdirdi, həm ön cəbhədə, həm də arxa cəbhədə tam şəkildə birlik yaradıldı.

-Postmüharibə dövründə əhali arasında yaranmış psixoloji problemləri təhlil etmək üçün aparılan araşdırmanın nəticələri belədir:

Tədqiqata ümumilikdə 248 tədqiq olunan qatıldı. Onlardan 111-i qadın, 137-i isə kişidir. Tədqiqat qatılan tədqiq olunanlarda minimum yaş 18, maksimum yaş isə 62 olmuşdur.

Tədqiq olunanların 33%-i travma skrining anketinə görə norma dəyərləri daxilində nəticə göstərmişdir. 67% tədqiq olunan isə yüksək nəticə göstərmişdir.

35% tədqiq olunan normal, 29% tədqiq olunan az, 19% tədqiq olunan orta, 17% tədqiq olunan isə ağır dərəcədə somatizasiya problemi yaşayır.

Tədqiq olunanların 41%-i normal, 25%-i az, 22%-i orta, 12%-i isə ağır dərəcədə obsessiv kompulsiv pozuntu yaşayır.

Bizim tədqiqatımızda müəyyən edilmişdir ki, tədqiq olunanların 42%-i normal, 31%-i az, 17%-i orta, 10%-i isə digərləri ilə münasibətlər sferasında çox problemlər yaşayır.

Tədqiq olunanların 32%-də normal, 31%-də az, 18%-də orta, 19%-də ağır depressiya müşahidə edilmişdir.

Tədqiq olunanların 37%-də normal dərəcəli təşviş pozuntusu, 29%-də az dərəcəli, 18%-də isə orta dərəcəli, 16%-də ağır dərəcəli təşviş pozuntusu qeydə alınmışdır.

Tədqiq olunanlarda 27%-ində normal, 37%-ində az, 24%-ində orta, 12%-ində isə ağır dərəcədə kin və düşmənçilik müşahidə edilmişdir.

Tədqiq olunanların paranoid düşüncə şkalasının nəticələrinə görə isə 40% tədqiq olunan normal, 33% tədqiq olunan az, 18% tədqiq olunan orta, 9% tədqiq olunan ağır dərəcədə paranoid pozuntu yaşayır.

Nəticələrə görə müəyyən edilmişdir ki, 51% tədqiq olunanda normal, 27% tədqiq olunanda az, 15% tədqiq olunanda orta, 7% tədqiq olunanda isə ağır dərəcədə psixotizm əlamətlərinə rast gəlinmişdir.

Fobiyalı təşviş alt şkalasının nəticələrinə görə isə 48% tədqiq olunanda normal, 26% tədqiq olunanda az, 17% tədqiq olunanda orta, 9% tədqiq olunanda ağır dərəcədə fobiyalı təşviş müşahidə edilmişdir.

Ən son isə əlavə maddələr alt şkalası yerləşir. Müəyyən edilmişdir ki, tədqiq olunanların 40%-də normal, 37%-də az, 15%-də orta, 8%-də ağır səviyyəsi müşahidə edilmişdir.

“Travma Skrining Anketi” ilə tədqiq olunanların təhsili və əmək fəaliyyəti arasında əlaqə müəyyən edilməmişdir. “Travma Skrining Anketi” ilə tədqiq olunanların cinsiyyəti arasında statistik olaraq əlaqə müşahidə edilmişdir, müəyyən edilmişdir ki, qadınlar kişilərə nisbətən daha çox travma almışdır.

“Travma Skrining Anketi” ilə tədqiq olunanların müharibədə iştirak edən yaxını olan və olmayanlar arasında statistik olaraq əlaqə müşahidə edilmişdir, müharibədə yaxını iştirak edən tədqiq olunanlar müharibədə yaxını iştirak etməyən tədqiq olunanlara nisbətən daha çox travma almışdır.

“Travma Skrining Anketi” ilə tədqiq olunanların müharibə gedən əraziyə yaxın yaşayanlar və uzaq yaşayanlar arasında əlaqə isə belə olmuşdur, müharibə gedən əraziyə yaxın olan tədqiq olunanlarda müharibə gedən əraziyə uzaq olan tədqiq olunanlara nisbətən daha yüksək travma nəticəsi müşahidə edilmişdir.

“Travma Skrining Anketi”nin nəticəsi ilə “Qısa simptom envanteri”nin somatizasiya, obsessiv kompulsiv, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, depressiya, təşviş pozuntusu, kin və düşmənçilik, fobiyalı təşviş, paranoid düşüncə, psixotizm alt şkalaları arasında statistik əhəmiyyətli düz mütənasib əlaqə müəyyən edilmişdir. Tədqiqata qatılan iştirakçılarda travma balı artdıqca somatizasiya, obsessiv kompulsiv, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, depressiya, təşviş pozuntusu, kin və düşmənçilik, fobiyalı təşviş, paranoid düşüncə, psixotizm əlamətləri də artmağa başlayır. Tədqiq olunanlarda travma balı azaldıqca somatizasiya, obsessiv kompulsiv, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, depressiya, təşviş pozuntusu, kin və düşmənçilik, fobiyalı təşviş, paranoid düşüncə, psixotizm əlamətləri azalmağa başlayır. Bu o deməkdir ki, tədqiq olunanlarda travma dərəcəsi yüksəldikcə bir çox psixoloji aspektlərdən problemlər də yüksəlməyə başlayır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Alıyev C.Q., Mirzəyev R.N. (2011) İnsan Tanımağın yolları. Bakı, 403 s.
2. Bayramov Ə.S, Əlizadə Ə.Ə. (2003) Psixologiya. Bakı, 540 s.
3. Bayramov Ə.S, Əlizadə Ə.Ə. (2003) Sosial psixologiya. Bakı, 356 s.
4. Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.B. (2010) Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət. Bakı, 260 s.
5. Şəfiyeva E.İ., Qasımov. C.Ə., Əhmədov.N.S.(2004).“Hərbi psixologiya”. Bakı:Vətən, 261 s.
6. İsmayılov R.M., (2014). “Hərbi psixologiya və pedaqogika”
7. Posttravmatik stress pozuntusunun diaqnostika və müalicəsi üzrə klinik protokol.(2013). 44 s.
8. Mirzəzadə A. B., (2012). “Qarabağ düyünü”. Bakı, 608 s.

Türk dilində

9. Kaba İ. (2019) Stres, ruh sağlığı ve stress yönetimi: güncel bir gözden geçirme. Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler e-dergisi. Celalabat , s. 63-81
10. Oral M., Tuncay T. (2012) Ruh sağlığı alanında sosyal hizmet uzmanlarının rol ve sorumlulukları . Toplum ve Sosyal Hizmet . İstanbul, s. 93-114
11. Şahin D. (1994) İşkenceden sonra gelişim posttravmatik stress bozukluğuyla kişilik özelliklerinin etkileşimi. Psikiyatri Bölümü. İstanbul
12. Teatr B. (2015) Sosyal Hizmet Kuram ve Yöntemleri: Uygulama İçin Bir Giriş. Ankara

Rus dilində

13. Кампеано М.(1992). Опыт военной психологии, индивидуальной и общей. СПб., С 147.
14. Керсновский А. А.(1995). Философия войны // Философия войны. М., С 256.
15. Коробчевский Д. А.(1892). Психология войны. С 217.
16. Кузнецова, Е. В.(2015). Психология стресса и эмоционального выгорания / Е. В. Кузнецова, В. Г. Петровская, С. А. Рязанцева. – Куйбышев: КФ ГБОУВПО «НГПУ», 96 с.
17. Майерс Д.(1999). Социальная психология. СПб., С. 486.

18. Олпорт Г.(2002). Ожидания и война // Олпорт Г. Становление личности : избранные труды. М., С. 151-166.
19. Плотинский Ю. М.(1998). Теоретические и эмпирические модели социальных процессов. М., С. 146
20. Плотинский /О. М.(1998). Теоретические и эмпирические модели социальных процессов. С.119; Сравнительное изучение цивилизаций. М., С. 289-301
21. Плотинский Ю. М.(2001). Теоретические и эмпирические модели социальных процессов. С. 119.
22. Зигмунд.Ф.(2014). Массовая психология и анализ человеческого «Я» // Фрейд. З. Избранное: в 2 т. М., С 192
23. См.: Макиавелли Н.(2015). История Флоренции. М., 2015. С 440
24. См.: Марксистско-ленинское учение о войне и армии.(1984). М., С 328

İngilis dilində

25. Allport, G. W., James M. Gillespie, and Jacqueline Y(1948). "The religion of the post-war college student." *The Journal of psychology* 25. 3-33.
26. Amowitz LL. Kim G. Reis C, et al.(2004). Human rights abuses and concerns about women's health and human rights in southern Iraq. *JAMA*. 291:1505–1506. [PubMed] [Google Scholar]
27. Ahmad A. Sofi M. A. (2000). Posttraumatic stress disorder in children after the military operation "Anfal" in Iraqi Kurdistan. *Eur J Child Adolesc Psychiatry*.9:235–243. [PubMed] [Google Scholar]
28. Aliyev N.A. Abbasova S.A. Mental health of refugees temporarily living in the city of Baku. *Azerbaijan J Psychiatry*. 2001; 4:53–57. [Google Scholar]
29. Akhundov NG. Basic principles of psychosocial rehabilitation of refugee and internally displaced children in places of their temporary compact residence. *Azerbaijan J Psychiatry*. 2001; 4:58–63. [Google Scholar]
30. Bleich A. Gelkopf M. Solomon Z.(2003). Exposure to terrorism, stress related mental health symptoms, and coping behaviours among a nationally representative sample in Israel. *JAMA*. 290:612–620. [PubMed] [Google Scholar]
31. Benyamini Y. Solomon Z.(2005). Combat stress reactions, posttraumatic stress disorder, cumulative life stress, and physical health among Israeli veterans twenty years after exposure to combat. *Soc Sci Med*. 61:1267–1277. [PubMed] [Google Scholar]

32. Bryce JW. Walker N. Ghorayeb F.(1989). Life experiences, response styles and mental health among mothers and children in Beirut, Lebanon. *Soc Sci Med*.28:685–695. [PubMed] [Google Scholar]
33. Boehnlein JK. Kinzie JD. Sekiya U.(2004). A ten-year treatment outcome study of traumatized Cambodian refugees. *J Nerv Ment Dis*.192:658–663. [PubMed] [Google Scholar]
34. Cardozo BL. Bilukha OO. Gotway Crawford CA.(2004). Mental health, social functioning, and disability in postwar Afghanistan. *JAMA*.292:575–584. [PubMed] [Google Scholar]
35. De Jong K. Van de Kam S. Ford N.(2004). *The trauma of ongoing war in Chechnya: quantitative assessment of living conditions, and psychosocial and general health status among war displaced in Chechnya and Ingushetia*. <http://www.uk2.msf.org/reports/chechnya.htm>. [PMC free article] [PubMed]
36. De Jong K. Van der Kam S. Ford N.(2004). Trauma of Chechnya's ongoing war on internally displaced people. *Lancet*.364:1008. [PubMed] [Google Scholar]
37. De Jong JTVM. Komproe IH. Van Ommeren M, et al. Lifetime events and posttraumatic stress disorder in 4 post conflict settings. *JAMA*. 2001; 286:555–562. [PubMed] [Google Scholar]
38. Eisenbruch M. De Jong JTVM. Van de Put W. (2004). Bringing order out of chaos: a culturally competent approach to managing the problems of refugees and victims of organized violence. *J Traum Stress*.17:123–131. [PubMed] [Google Scholar]
39. Ghosh N. Mohit A. Murthy SR.(2004). Mental health promotion in post-conflict countries. *J Roy Soc Promot Health*. 2004;124:268–270. [PubMed] [Google Scholar]
40. Gorst-Unsworth C. Goldenberg E.(1998). Psychological sequelae of torture and organised violence suffered by refugees from Iraq. Trauma-related factors compared with social factors in exile. *Br J Psychiatry*.172:90–94. [PubMed] [Google Scholar]
41. Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) *Psycho-social assessment of ex-combatants of the DRP in Somaliland*. <http://www.vivofoundation.net/index.ph>.
42. Journal of Education and Training Studies.(2016). Vol. 4, No. 12; December 2016 ISSN 2324-805XE-ISSN 2324-8068 Published by Redfame Publishing URL: <http://jets.redfame.com>

43. Kinzie JD. Sack WH. Angell RH.(1989). Three-year follow-up of Cambodian young people traumatized as children. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*.28:501–504. [PubMed] [Google Scholar]
44. Leshan L.(2004). If there is a war tomorrow? *War psychology .M.,s*.42-43
45. Mollica R. McInnes K. Sarajlic N.(1999). Disability associated with psychiatric comorbidity and health status in Bosnian refugees living in Croatia. *JAMA*.282:433–439. [PubMed] [Google Scholar]
46. Mollica RF. Sarajlic N. Chernoff M.(2001). Longitudinal study of psychiatric symptoms, disability, mortality, and emigration among Bosnian refugees. *JAMA*. 286:546–554. [PubMed] [Google Scholar]
47. Mollica RF. Donelena K. Tor S.(1993). The effect of trauma and confinement on functional health and mental health status of Cambodians living in Thailand-Cambodia border camps. *JAMA*. 270:581–586. [PubMed] [Google Scholar]
48. Mollica RF. McInnes K. Poole C.(1998). Dose effect relationships of trauma to symptoms of depression and post-traumatic stress disorder among Cambodian survivors of mass violence. *Br J Psychiatry*.173:482–488. [PubMed] [Google Scholar]
49. Macksoud MS. Aber JL.(1996). The war experiences and psychosocial development of children in Lebanon. *Child Develop*. 1996;67:70–88. [PubMed] [Google Scholar]
50. Mousa F. Madi H.(2003). *Impact of the humanitarian crisis in the occupied Palestinian territory on people and services*. Gaza: United Nations Relief and Works Agency for Palestinian Refugees in the Near East (UNRWA); [Google Scholar]
51. Paardekooper B. de Jong JT. Hermanns JM.(1999). The psychosocial impact of war and the refugee situation on south Sudanese children in refugee camps in northern Uganda: an exploratory study. *J Child Psychol Psychiatry All Discipl*. 40:529–536. [PubMed] [Google Scholar]
52. Pham PN. Weinstein HM. Longman T.(2004). Trauma and PTSD symptoms in Rwanda: implications for attitudes toward justice and reconciliation. *JAMA*. 292:602–612. [PubMed] [Google Scholar]
53. Qouta S.(2003). Trauma, violence and mental health: the Palestinian experience. Doctoral dissertation; Amsterdam: Vrije Universiteit; [Google Scholar]
54. Scholte WF. Olf M. Ventevogel P.(2004). Mental health symptoms following war and repression in Eastern Afghanistan. *JAMA*.292:585–593. [PubMed] [Google Scholar]

55. Salama P. Spiegel P. Van Dyke M.(2000). Mental health and nutritional status among the adult Serbian minority in Kosovo. *JAMA*. 284:578–584. [PubMed] [Google Scholar]
56. Smith P. Perrin S. Yule W.(2002). War exposure and children from Bosnia-Herzegovina: psychological adjustment in a community sample. *J Traum Stress*.15:147–156. [PubMed] [Google Scholar]
57. Steel Z. Silove D. Bird K.(1999). Pathways from war trauma to posttraumatic stress symptoms among Tamil asylum seekers, refugees and immigrants. *J Traum Stress*. 12:421–435. [PubMed] [Google Scholar]
58. Somasundaram DJ. Sivayokan S.(1994). War trauma in a civilian population. *Br J Psychiatry*.165:524–527. [PubMed] [Google Scholar]
59. Saab BR. Chaaya M. Doumit M.(2003). Predictors of psychological distress in Lebanese hostages of war. *Soc Sci Med*.57:1249–1257. [PubMed] [Google Scholar]
60. Sarraj EE. Qouta S.(2005).The Palestinian experience. In: Lopez-Ibor JJ, Christodoulou G, Maj M, editors. *Disasters and mental health*. Chichester: Wiley; pp. 229–238. [Google Scholar]
61. Taylor S.(2014). The Psychology of War: Why do human beings find it so difficult to live inpeace? // Psychology today [сайт]. URL <https://www.psychologytoday.com/blog/out-the-darkness/201403/the-psychologywar>.
62. United Nations Children's Fund (UNICEF)(2004).*From perception to reality - A study of child protection in Somalia*. Nairobi: UNICEF; [Google Scholar]
63. Van de Put W. Eisenbruch M.(2002). The Cambodian experience. In: De Jong JTVM, editor. *Trauma, war and violence: public mental health in socio-cultural context*. New York: Plenum; pp. 93–156. [Google Scholar]
64. World Health Organization.(2005). *Resolution on health action in crises and disasters*. Geneva: World Health Organization; [Google Scholar]
65. World Health Organization.(2001). *World health report 2001 - Mental health: new understanding, new hope*. Geneva: Switzerland; [Google Scholar]

İnternet resursları

66. <https://az.usembassy.gov/az/category/us-and-azerbaijan-az/>
67. <https://az.usembassy.gov/az/category/events-az/>
68. <https://president.az/az/articles/view/39468>
69. <https://president.az/az/articles/view/52373>
70. <https://www.bbc.com/azeri/international-58528525>

ƏLAVƏLƏR

“Qısa Simptom Envanteri”

Ad: _____ Cinsi: <u>Kişi</u> / <u>Qadın</u> / Digər	Heç	Çox az	Orta səviyədə	Olduqca çox	Lap çox
Soyad: _____ Əlaqə №-si: _____ Təvəllüd					
1. Hirslilik, içinin titrəməsi					
2. Baş gicəllənməsi və ya huşunu itirmək					
3. Hər hansı bir insanın fikirlərinizi idarə edə biləcəyi hissi					
4. Problemlərinizdə başqalarını günahlandırmaq					
5. Hadisələri yada salmaqda çətinlik					
6. Asanlıqla hirsələnib özündən çıxmaq					
7. Sinə və ürək hissəsində ağrılar					
8. Kükəddə və açıq ərazilərdə qorxu hissi					
9. Həyatınıza son vermə fikirləri					
10. İnsanların çoxuna inanılmayacağı hissi					
11. İştahanın pozulması					
12. Heç bir səbəbi olmayan ani qorxular					
13. Nəzarət edə bilmədiyiniz özündən çıxmalar (hirs partlayışları)					
14. Başqalarıyla birlikdə olanda belə təklük hiss etmək					
15. Görüləcək işləri ertələmək istəyi					
16. Yalnızlıq hissi					
17. Özünü kefsiz, kədərli hiss etmək					
18. Heç nə ilə maraqlanmamaq					
19. Özünü kövrək hiss etmək					
20. Asanlıqla incimək, dəyməduşərlik					
21. İnsanların sizi sevmədiyinə, sizə pis davrandığına inanmaq					
22. Özünü digər insanlardan əksik hiss etmək					
23. Mədə ağrıları, ürəkbulanma					
24. Digər insanların sizi izlədiyini ya da haqqınızda danışdığı hissi					
25. Yuxuya getməkdə çətinlik					
26. Gördüyünüz işi bir ya da bir neçə dəfə yoxlamaq					
27. Qərar verməkdə çətinlik					
28. Avtobus, qatar, metro kimi minik vasitələrinə minmə qorxusu					
29. Nəfəs almaqda çətinlik, nəfəs darlığı					
30. Soyuq və istilik basması					
31. Sizi qorxutduğu üçün müəyyən fəaliyyət, yer və əşyalardan kənar gəzmək					
32. Beyninizin bomboş qalması					
33. Bədəninizin bəzi yerlərində iynələnmə və ya keyimə halı					
34. Səhvlərinizə görə cəzalandırılmalı olduğunuz fikri					
35. Gələcəklə əlaqədar ümitsizlik duyğuları					
36. Diqqəti cəmləşdirməkdə çətinlik					
37. Bədənin bəzi bölgələrində zəiflik, gücsüzlük hissi					
38. Özünü gərgin və narahat hiss etmək					

39. Olmək və ölüm üzərinə düşüncələr					
40. Bir başqasına vurmaq, zərər vermək, yaralamaq hissi					
41. Ətrafdakı nələri isə qırıb- tökmək istəyi					
42. Digər insanların yanında ikən özünə nəzarət etmək, səhv bir şey etməməyə çalışmaq					
43. Çox insan olan məkanlarda narahatçılıq hissi					
44. Başqa insanlara heç yaxınlıq hiss etməmək					
45. Dəhşət və panika hissi					
46. Tez-tez mübahisəyə girmək					
47. Tək qaldığınız/buraxıldığınız zaman əsəbi hiss etmək					
48. Başqalarının sizi uğurlarınıza görə kifayət qədər qiymətləndirməmələri					
49. Yerində dura bilməyəcək qədər narahat hiss etmək					
50. Dəyərsizlik hissi					
51. İcazə verəcəyiniz təqdirdə insanların sizdən istifadə edəcəyi fikri					
52. Günahkarlıq hissi					
53. Ağlınızda bir pozuntu olduğu fikri					

“Travma Skrining Anketi”

Bəndlər	Bəli, ötən həftə ərzində ən azı iki dəfə	Xeyr
1. Özünüz istəmədən, hadisə ilə əlaqədar ağılıza gələn narahatedici fikirlər, yaxud xatirələr		
2. Hadisə haqqında narahatedici yuxular		
3. Hadisəni yenidən təkrarlanırmış kimi hiss etmək, yaxud davranmaq		
4. Hadisəni xatırladan hər şeydən məyus olmaq		
5. Hadisəni xatırlayan zaman yaranan somatik reaksiyalar (sürətli ürəkdöyünmə, mədədə burulma hissi, tərləmə, başgicəllənmə)		
6. Yuxuya getmə, yaxud yuxuda qalmada çətinliklər (yuxuya getmədə çətinliklər, yaxud fasiləli yuxu)		
7. Əsəbilik (qıcıqlılıq, oyanıqlıq, həssaslıq), yaxud qəzəb partlayışı		
8. Konsentrasiya zamanı çətinliklər		
9. Özünü və ya ətrafdakılara qarşı potensial təhlükə haqda artmış təlaş		
10. Gözlənilməz şeylərə qarşı əsəbilik, yaxud qorxu hissi		